فصلِ دُوُم در ذکرِ نکتہ پردازانِ اصنامیاں

از

تذکرۂ گُلِ رعنا

مؤلفہ

لچھمی نرائن شفیقِ اورنگ آبادی

متوفّی سنہ ۱۲۲۳ ہجری

مطبوعۂ
عہد آفرین برقی پریس
حیدرآباد دکن

2/-

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

(تذکرۂ گلِ رعنا)

فصلِ دوم در نکتہ پردازانِ اصنامیاں

در اوائلِ کتاب

بہ معرضِ اظہار در آمد کہ آغازِ سخن وراں در قلم روِ ہندوستاں در عہدِ جلال الدین محمد اکبر پادشاہ شد در آں عصر از ہندی نبساں کسے کہ زبان را با سخن آشنا کرد رائے منوہر توسنی است کہ اکثر رباعی را بر چار بالشِ موزونی می نشاند و در زمانِ شاہ جہان و عالمگیر برہمن لاہوری نام، شاعرے برآورد صاحب دیوان شد و در ایامِ شاہ عالم و محمد فرخ سیر و محمد شاہ از فیضِ صحبتِ میرزا بیدل علیہ الرحمتہ وغیرہ اشخاص بسیارے از قومِ ہنود استعدادِ سخن سنجی

بہم رسانیدند۔ وطوطیانِ سبزہ زارِ ہند را شکرِ تازہ چشانیدند، چناں چہ از مطالعۂ ایں صحیفہ حالاتِ ایں جماعت پیرایۂ وضوح خواہد یافت وچوں جمیع حروفِ ایں فصل پیدا نہ شد ہر قدر کہ بہم رسید صورتِ تحریری می پذیرد و گوشِ اربابِ ہوش از نوائے طوطیانِ ہند حظّے بر می گیرد

حرف الالف

(۱)۔ اچل داس :۔ جہاں آبادی، از قوم کھتری است، مزاجش آشنا بہ مشربِ درویشی بود، واکثر در صحبتِ فقرائے صاحب کمال بسر می برد، او می طرازد ؎

ندیدم ہیچ جا از جلوۂ آں بے نشاں خالی
ز جنبش شش جہت لبریز و جائش ہم چناں خالی

ولہ

نہ گشت روشنِ من جیست در پسِ گردِ دل
حجابِ چشم بود شیشہ کہ زنگاری است

(۲)۔ اخلاص :۔ جہاں آبادی، کشن چند نام دارد، پسرِ اچل داسِ مذکور از شاگردانِ میرزا عبد الغنی بیگ قبول کشمیری بود، اخلاص مندِ

خوبانِ معانی است وتماشائی خوش طلعتانِ سخندانی مشارٌ الیہ در سنہ ست وثلاثین ومأتہ والف (۱۱۳۶ھ) تذکرۃ الشعرائے نوشتہ و ''ہمیشہ بہار'' نام گذاشتہ کہ ہمیں اسم بہ تکرار تاریخِ اتمام اواست، تذکرۂ مذکور در وقتِ تحریر حاضر ایں گلہا کاشتہ او از ہمیشہ بہار وغیرہ برچیدہ شد ؎

چوں دل مغلوبِ عشق اُفتد ظفر در سر نمی ماند ہزیمت خورد چوں شہ جرأتِ لشکر نمی ماند

ولہ

(قطعہ)

ہُنرور را ہنر کافی نشان است کہ باقی نامِ فاضل از گمان است

مشو اخلاص شنشد بہرِ رفعت بلند وپستِ دُنیا نردبان است

ولہ

چرا دست از سرِ زلفِ سیاہِ یار بردارم کہ می دانم دُعا را در دلِ شب با اثر باشد

ولہ

ہم چو مور اخلاص بر یک دانہ قانع گشتہ ام　　　از دلِ من کرد و بیرون خیالِ خال او

ولہ

تا بود وصفِ الٰہی زینتِ عنوانِ ما　　　می شود ابروئے خوبی مطلعِ دیوانِ ما

ہم چو زنبورِ عسل در بندِ صورت نیستم　　　ظاہر است از دست گاہِ معنیٔ ماشانِ ما

(۳)۔ آنند کن :۔ از خوش فکرانِ بندرابن است بھاگوت کہ در ہندی کتابے است مشہور، می گویند آں را بہ زبانِ فارسی بہ فصاحتِ تمام موزوں کردہ در وقتِ تالیفِ ایں تذکرہ حاضر نیست یک رُباعی ازو بدست آمد قلمی می شود　　　رباعی

بالیں ہمہ شب زاشکِ من تر گردد　　　بر بسترِ من برگِ گُل اخگر گردد

خواب آید و در دیدۂ من بیند آب　　　از غرق شدن ترسد و پس برگردد

(۴)۔ آرام :۔ رائے پران ناتھ دہلوی، شیریں گفتار و خوش افکار بُود ایں قطعہ کہ بہ طریقِ تعمیہ در تاریخِ وفاتِ منعم خانخاناں مطابق سنہ ثلاث وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۳ھ) منظوم ساختہ ازو مشہور است

آہ کز بیدادِ چرخِ کج نظر | رفت عالی فطرتے والا شیم
زیبِ دیوانی امیرِ نام دار | زینتِ مسند امیرِ محتشم
خان خانانِ معظّم خاں کہ بُود | کانِ جود و صاحبِ سیف و قلم
رختِ ہستی بست زیں دارِ فنا | ساز کرد آہنگِ گل گشتِ ارم
ہاتفِ غیب از پئے سالِ وفات | گفت باصد درد و اندوہ و الم
از وفاتش بے سروبے پا شدند | مجدُ و خیر و بخشش و فیض و کرم"

(۵)۔ اُلفت :۔ لالہ اُجاگر چند، از قومِ کائستھ متھرا است۔
خوش گو، گوید :۔

"جوانے دل چسپ، باکثر خوبی ہا موصوف، از مدّتے در عظیم آباد می ماند و
بوجہِ قلیلے از معاش بسر می برد فقیر، وقتے کہ در آنجا بود ہر روز تشریف می آورد
و کرم می جوشید خیلے ہموار و خلیق و بدل ہا نزدیک در آشنائی ہا پا برجا و بے تکلف
بہ نظر آمد سلیقہ درست دارد پیشتر غربت تخلص می کرد الحال اُلفت قرار داد
مشقِ شعر از نظرِ میر محمد علیم تحقیق سمرقندی گذرانیدہ نقلِ دیوانِ خود بہ فقیر داد

در بنارس ہم اکثر بہ خط و کتابت یاد می کند خدایش سلامت دارد طرز خیال طبعش را خوش اُفتادہ۔"

از وست :۔ ؁

در آمد شامِ غم در سینہ حسرت نامِ مہمانی زداغِ دل کشیدم بے تکلف پیش پا خوانی

ولہ

نہ می دانم چہ افسون خواند بانگِ خندہ اش یا زہ چو گُل رنگِ تبسم می چکد از پردہ گوشم

سراپا پردہائے دیدۂ من چشمِ بلبل شد نظر باز کد ایں شوخِ گل بندِ قبا پوشم

ولہ

دلم از کعبہ چشمِ سیہ مستے کہ می آید کہ دارد صد سبوئے بادہ ذوقِ دشت بوس آب مشرب

چوں دریں تقریباً نامِ میر محمد علیم تحقیق بر نوکِ قلمِ تحقیق گذشت قدرے تحریرِ احوالش ایں جا ضرور اُفتاد :۔

میر محمد علیم متخلص بہ تحقیق ولدِ میر بدیع الدین سمرقندی

؁ :۔ نقل مطابقِ اصل ١٢ ۔

مشہور بہ میر متین شاگردِ رشید میرزا موسوی فطرت بہ تحقیقِ سخن
خوب می رسید و از چند گاہ در بلدۂ عظیم آباد پٹنہ بسر می برد
رؤسائے آں جا بہ احترام پیش می آمدند در معقولات و منقولا
مہارتے درست داشت در علمِ تیر اندازی و موسیقی و دیگر
فنون ماہر بود مدتے در شاہ جہاں آباد گذرانیدہ بہ گل
گشتِ بنگالہ شتافت عمرے دراز یافتہ آخر ہا در عظیم آباد
در سنہ اثنین و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۲ھ) رہ نوردِ بادیۂ فنا
شد لالہ اُجاگر چند اُلفت صاحبِ ترجمہ ایں تاریخ یافت (ع)
گفت :- تحقیق شدہ واصلِ حق ''

میر تحقیق صاحبِ دیوانِ ضخیم است و شعر را خوب می گفت
ایں ابیات از واست ؎

جاں سپرد از بس بیادِ چشمِ غم پرورِ ما — بوئے ناز آید چو برخیزد بہ محشر گردِ ما
چوں دمِ صبحے کہ باشد ہم نفس با قرصِ مہر — گرم می جوشد بداغ سینہ آہِ سردِ ما

ولہ

هر غبارے کہ ز وحشت گہِ چشمت خیزد سرمۂ ناز فروشد بہ رمِ آہو ہا

ولہ

لب بہم بستن زبانم را بحرف آوردہ است چوں قلم از فیضِ خاموشی است گویائی مرا

ولہ

بامِ ما خاک نشیناں سرِ اوجے نہ کشد از زمیں پست بود ہم چو نگیں خانۂ ما

ولہ

حبابِ بحرِ وجودم چہ از وجود مرا کہ نیست غیرِ عدم در طلسم بود مرا

ہنوز صورتِ غیرم دو چار می گردد گرفتم ایں کہ دل آئینہ شد، چہ سود مرا

حرف الباء الموحدة

(٦) - برہمن :- رائے چندر بھان لاہوری، ناقوس نواز بت خانۂ سخن است و بید خوانِ صنم کدۂ ایں فن، منیر لاہوری کہ صاحبِ لک بیت است در "منشآتِ" خود ایں رقعہ بہ نامش می نویسد از اسلوبِ تحریر باید

دریافت کہ چہ قدر احترامِ او می کرد۔

"تا قلم از اعجاز با نخلِ ایمن ہم دوشی نہ کند و دوات از سحر با چاہِ بابل پہلو نہ زند حرفے از مدح و اوصافِ آں چشم و چراغ آفرینش سرلوحِ کتابِ دانش و بینش شرفِ دودمانِ حشمت و اقبال مطلع دیباچۂ دولت و اجلال خطِ جبینِ فصاحت نقشِ نگینِ بلاغت سحبان العصر حسان الزمان ملک الشعراء چندر بھان نتواں رقم زد اما تیر سادہ لوح را خیال آن است کہ با وجود پریشانیٔ حواس و شوریدگیٔ دماغ و آشفتگیٔ اوضاع و نارسائی طبیعت و کوتہیٔ فطرت داستانِ بے پایانِ اشنائے آں سرحلقۂ اربابِ معنی در حیّزِ عبارت بہ تحریر درآورد ؎

بلند ہمتیٔ ذرّہ داغ می کندم　　　وگرنہ ذرّہ کجا شمعِ آفتاب کجا

محبّا، مخلص نواز اشوق آرزو مندِ معنی است کہ لفظ از آں بے نصیب است لہذا شروع درآں مقدمہ نہ نمودہ بریں بیت اختصار کردم ؎

شمارِ شوق نہ دانستہ ام کہ تا چنداست　　　جزایں قدر کہ دلم سخت آرزو منداست

خاطرِ ادب نازک است ہماں بہتر کہ دہانِ دوات بر بندم و زبانِ قلم
کوتاہ سازم و دستِ نیاز بر دامنِ دعا زنم دولت ہم دوش باد"

برہمن در اوائلِ چمنِ سیوم می طرازد، ملخصِ کلامش این است :-

"من برہمن زادہ پنجابم آبا و اجدادِ من بہ اشغالِ مختلفہ روزگار می کردند
گردھرم داس پدرِ من نویسندگی می کرد و در ذیلِ منصبدارانِ بادشاہی امتیاز
داشت آخرالامر از منصب وغیرہ دست کشیدہ انزوا گزید، رائے
بھان، واودے بھان، و من سہ برادر بودیم، من و رائے بھان تجرد
اختیار کردیم و ہوسِ آزادی در سر داشتیم واودے بھان بہ مقتضائے
استعداد و قابلیت بہ کسبِ معاش افتاد و در خدمتِ عاقل خاں
بسر برد بعدِ فوتش اودے بھان ہم صاحبِ روزگار شد، و ہرگاہ
پادشاہ بہ خانۂ خانِ مذکور نزولِ اجلال فرمود من ہم بذریعۂ ایشاں
روشناس گشتم و خانِ مذکور مرا فیلے دادہ بود تا در سواری ہم کلام باشم

تلمذ در خدمتِ ملا عبدالحکیم سیالکوٹی دارم "۔

نواب شاہ نواز خاں "شہید" مرحوم اورنگ آبادی در بہارستانِ سخن نوشتہ اند کہ :۔

"چندر بھان آخر ترکِ نوکری نمودہ بہ شہرِ بنارس کہ یکے از معابدِ ہنود است براہ و رسمِ خود مشغول شد تا در سالِ ہزار و ہفتاد و سہ فوت گردید"۔

میر عظمت اللہ بے خبر در سفینۂ خود می نویسد :۔

"روزے شاہ جہاں پادشاہ او را حکم بہ شعر خواندن کرد ایں بیت برخواند ؎

مرا دلے است بہ کفر آشنا کہ چندیں بار
بہ کعبہ بُردم و بازش برہمن آوردم

پادشاہ ازیں معنی خوش نہ شد افضل خاں بعرض رسانید ؎:۔

خرِ عیسےٰ اگر بہ مکہ رود
باز آید[ع] ہنوز خر باشد

ببیں کرامتِ بت خانۂ مرا ای شیخ
کہ چوں خراب شود خانۂ خدا گردد

ع:۔ یا "چوں بیاید"!

این بیت از وے نیست امّا بنامِ او شہرت گرفتہ"
افسانے برہمن و چارچمنِ او، در دبستان متداول است، دیوانش
وقتِ تحریرِ این صحیفہ بدست آمد این ابیات انتخاب یافتہ۔
کُنم ز سادہ دلی بندِ دیدہ مژگان را
بہ مشتِ خس نتوان بست راہِ طوفان را
ہمیشہ زلفِ ترا اضطراب درکار است
چگونہ جمع کُنم خاطرِ پریشان را

ولہ

ہر نفس بوئے محبّت آید از گفتارِ ما
می تواں فہمید از گفتارِ ما مقدارِ ما

ولہ

ہمیشہ آبِ گہر با گہر بود دمساز
نہ شد ز دیدۂ ما دور آبِ دیدۂ ما

ولہ

کیفیّتِ احوالِ جہاں در نظرم بود
آں روز کہ بر آب نہادند بنا را

ولہ

چہ اختلاط بہ اربابِ عقل شیدا را
بہ طورِ ما بگذارید لحظۂ ما را

ولہ

ہرگز کسے نہ کرد نگاہے بسوئے ما　　کس گرم تر ز اشک نیاید بروئے ما
ہر چند ابر گریہ کُند بشگُفد چمن　　از فیضِ آب دیدہ بود آبروئے ما

ولہ

سر بر زند ز جیب خزاں نو بہارِ ما　　آخر شود شگفتہ گُلِ انتظارِ ما

ولہ

بہر کہ در نگری بہجت از تو می خواہد　　مُہندساں بحساب و برہمناں بدعا

ولہ

گذارِ قافلہ فیض در شب تار است　　فروغ صبح طرب در شبِ سیاہ طلب

ولہ

چو دردِ عشق رسد خواہش دوا کفر است　　دریں معاملہ اظہار مُدعا کفر است
بہ گلشنے کہ چو سوسن خموش باید بود　　ز عندلیب و ہانِ پُر از نوا کفر است

ولہ

هر چند پا کشیده روم بیشتر رود ... باز این دلِ رمیده بکوئے کہ آشنا است

ولہ

ہزار بار برہمن نمودے چاکش ... ولے نیایدم از ضعف تا گریباں دست

ولہ

متاعِ حسنِ ترا طرفہ زور بازار است ... کہ کس نیافتہ و عالمے خریدار است

بہ گلشنِ دلِ ما بگذرای تماشائی ... دریں چمن گلِ خود روئے داغ بسیار است

ولہ

در میکدۂ عشق باندازۂ خود باش ... چوں مستی ایں جرعہ باندازۂ ہوش است

ولہ

بے آفتابِ روئے تو تسکیں پذیر نیست ... چشمِ ترم کہ خو بہ تماشا گرفتہ است

بینائی درست طلب کن کہ آفتاب ... آفاق را بدیدۂ بینا گرفتہ است

ولہ

گو نگاہے کند امروز بہ چاکِ جگرم ... آں کہ دیروز مرا چاکِ گریباں می دوخت

ولہ

چوں روزگار در گرَوِ اختیار نیست — از فکرِ روزگار فراغے غنیمت است
با داغِ عشق ساز برہمن کہ چند گاہ — الفت میانِ پنبہ و داغے غنیمت است

ولہ

گردِ دل گردم کہ یارے مہربانے بودہ است — با زبانِ بیزبانی ہم زبانے بودہ است

ولہ

نوبہار آمد و شد نغمہ سرا مرغِ چمن — ہیچ کس حالتِ ایں مرغِ گرفتار نیافت

ولہ

مانندِ نسیم از در و دیوار در آئیم — در راہِ طلب دامنِ ما کس نہ گرفتہ است
فصلِ گل و ایّامِ خزاں آمد و بگذشت — ہرگز خبر از گلشنِ ما کس نہ گرفتہ است

ولہ

چشم تا برہم زدی انجام شد آغازِ عمر — طے شد ایں رہ آں چناں کاوازِ پا برخاست

ولہ

بیا که در دلِ ما بے تو آرزو گره است　　دل شکسته چو زلفِ تو مو بمو گره است

ولہ

خزاں بگردِ گلِ زاغِ من نه می گردد　　همیشه این چمن از فیضِ گریه شاداب است

ولہ

نگاهِ لطف و کرم جانبِ برهمن بود　　عتاب و ناز و ستم هرچه داشت با ما داشت

ولہ

صیدِ ضعیف را نه کند یاد برهمن　　صیّادِ ما که تازه شکاری بدامن است

ولہ

چرخ پیوسته بود سنگِ حوادث در دست　　عاقبت بشکند این کهنه سبوئے که تراست

ولہ

صورتِ معنی به چشمِ عاقبت بین دیده‌ام　　شادیٔ ما را امیدِ وعدهٔ دیدار نیست

ولہ

می دهد پیرِ مغاں جامِ مئے و می گوید　　باادب باش که پیمانهٔ پیمانے هست

وله

دل نہ می‌بینم بحالِ خود نہ می‌دانم کجا است — ایں قدر دانم کہ از جائے بجائے رفتہ است

وله

کافرم گر سرِ موئے بہ تفاوت گویم — رشتۂ زلفِ تو و رشتۂ زنار یکے است

وله

ہیچ کس رہ نہ می‌تواند..... برد — طارمِ روزگار بستہ درست

وله

عاشق آنست کہ معشوق باو دارد دل — صید بسیار و لے قابلِ فتراک یکے است

وله

مرا بسیرِ گلستاں بہار شد باعث — ببادہ توبۂ نا استوار شد باعث

وله

بقدرِ حاجتِ خود ہر کسے طلبگار است — جہانیاں ہمہ باشند در جہاں محتاج

وله

مبر بہ سنبلِ او دستِ امتحاں گستاخ   کہ چوں صبا نتواں بود با بتاں گستاخ

ولہ

بنائے قاعدۂ دلبراں ہمیں باشد   کہ می برند دلِ ما و یادِ ما نہ کنند

ولہ

زمانِ صحبتِ احباب رانکو دریاب   وگرنہ تا زدۂ چشم از میاں فتند

ولہ

قابلِ صید نۂ ورنہ بہر سو کہ روی   دانۂ ودام دریں مرحلہ انداختہ اند

ولہ

بہ پیشِ خاکِ رہش عذر رفتہ خواہد خواست   سرے کہ پیشتر از پا و دیدہ می آید

ولہ

حدیثِ عشق ہماں بہ کہ تا دہاں نہ رسد   بدل ہمیشہ بود ثبت بر زباں نہ رسد

ولہ

سه، نقل ہے ا - ۱۲

توصرفِ بادہ نہ ور نہ ہر چہ ساقی داد　　اگر بہ ظرف تو گنجید کارِ ہوش کند

ولہ

شاد آں کسے کہ نوبتِ خود را تمام کرد　　زاں بیشتر کہ بادۂ مینا تمام کرد

ولہ

برہمن آنچہ بہ چشم آیدت ملاحظہ کن　　نہ نقشِ قرعہ نہ فالِ کتاب می آید

ولہ

زصورِ صبحِ قیامت مگر شود بیدار　　بہ گوشِ ہر کہ صدائے جرس نمی آید

ولہ

خواہم از سلسلۂ زلفِ بتاں تارے چند　　کہ بہم تاب دہم رشتۂ زنارے چند

ولہ

کسے کہ از مددِ گریہ خواست وصلِ ترا　　زفکرِ بیہدہ خطے بروئے آب کشید

تہی است نسخۂ عالم زحرفِ مہر و وفا　　زمانہ جزوِ محبت ازیں کتاب کشید

ولہ

فرقِ یک گام در ایجاد و عدم پیدا نیست   طیِ این راہ بیک جنبشِ مژگاں باشد

. . . .

پیش و کم در نظرِ تست کہ کوتہ بینی   ورنہ ہر چیز باندازۂ مہماں باشد

ولہ

بجرمِ رفتہ اگر عذر خواستی سہل است   بعذرِ رفتہ خطا گر کُنی خطا باشد
تو در طریقِ محبت کج آمدی صد بار   وگرنہ راستیٔ راہ رہنما باشد

ولہ

تا ز کویش صبا نہ می آید   دلِ عاشق بجا نہ می آید
از برہمن مخواہ کارِ دگر   کہ ازو جز دُعا نہ می آید

ولہ

کجا بہ عالمِ تقدیر پیٔ توانی بُرد   کہ ماندۂ بہ غلط در شکنجۂ تدبیر
صبا ز سنبلِ زلفِ تو رہ بروں نبرد   کہ کرد معجزِ حسنِ تو پا دراز نجیر

ولہ

دل می رود بہ محملِ لیلیٰ کشاں کشاں　　در گوش نارسیدہ صدائے جرس ہنوز
آمد بہار و روئے چمن تازگی گرفت　　بر شاخ ماند میوۂ ما نیم رس ہنوز

ولہ

ز روئے عجز بنہ بر زمین جبینِ نیاز　　کہ ما شکستہ دلانیم و او شکستہ نواز

ولہ

آبے کہ آبرو ببرد در گلو مریز　　آبِ دو دیدہ ریز و لے آبرو مریز

ولہ

ساخت سرگرم مرا نشاۂ صہبا امروز　　خندہ آورد مرا گریۂ مینا امروز
کارِ امروز بفردا مفگن جام بیار　　نتواں خورد غمِ وعدۂ فردا امروز

ولہ

شرمندہ ام بسے ز درونِ سیاہِ خویش　　در حیرتم چناں کہ ندانم گناہِ خویش

ولہ

زمانہ بہرِ تو دیبائے عمر می پیچید　　تو بہرِ گرمیٔ ہنگامہ فرش کردہ بساط

ولہ

درخیالِ آفتابِ روئے او مغزِ سرم　　ذرّہ ذرّہ تا سحر میریخت چون کافورِ شمع

ولہ

بگردِ عارضِ او تا سیاہ خط زدہ صف　　فتادہ کار بہ دل ناتوانِ ما د و طرف

ولہ

گرہ کشائیٔ ایّام و زبناں داری　　مدار رشتۂ ہمّت بہ عقدۂ تعویق

ولہ

از غمِ ہجراں دلم در سینہ می آید تبنگ　　بر امیدِ وعدۂ دیرینہ می آید تبنگ
پیشِ زلف و روئے او بارے کرا باشد قرار　　شانہ در ہم می شود آئینہ می آید تبنگ

ولہ

چو روزِ حشر بہ من حساب پیش آرند　　زآبِ دیدہ بشوئیم نامۂ اعمال

ـــہ:- نقل ہے! - ۱۲

ولہ

عالمِ صورت بمعنی آشنا فہمیدہ ایم   کی بفہمِ کس درآید آنچہ ما فہمیدہ ایم

ولہ

در بہاران ز خزاں بیش بود حیرانی   بلبلِ زارم و ہنگامۂ شیون دارم

ولہ

ہر نقش کہ سر زند درست است   بیہودہ چہ استخارہ سازم
این نسخۂ دل کہ باطل اُفتاد   آں بہ کہ درست[سے] پارہ سازم
ہر چند[ع] بسنگ خارہ سازم

ولہ

از دیارِ یار می آئی بقربانت روم   از تو ای بادِ بہاری این قدر می خواہم بتم

ولہ

سے۔ نقل ہے! - ۱۲ -   عے۔ تذکرہ میں یہ ایک ہی مصرع لکھا ہوا تھا۔ ۱۲ -

شد اشکِ ما وسیلۂ عفوِ گناہِ ما　　شستم ز آبِ دیدہ حسابے کہ داشتم

ولہ

ہر کجا شمع است سوزاں شعلہ بر من می زند　　در بغل گوئی پرِ پروانہ را گم کردہ ام

ولہ

ما عیشِ خود ز جورِ فلک کم نہ می کُنم　　زنہار پُشتِ ہمتِ خود خم نہ می کُنم
آن خشک سبزہ ایم کہ در موسمِ بہار　　بادِ نسیم و خواہشِ شبنم نہ می کُنم

ولہ

فغاں کہ عمر بسر رفت ما نہ فہمیدیم　　ز ہست و بودِ جہاں مدعا نہ فہمیدیم
چو دانہ ہر کہ دروں شد بروں نمی آید　　غرض ز گردشِ ایں آسیا نہ فہمیدیم

ولہ

یاراں در انتظارِ ترقی نشستہ اند　　ما کامِ دل ز فیضِ تنزّل گرفتہ ایم

ولہ

نہ چو پروانہ بیک شعلہ ز پرواز افتم　　گر بر آرند ز آتش روم و باز افتم

عشرت آن بود که در عالم نادانی بود خواهم از رتبهٔ انجام به آغاز افتم
کس نه دانست که میل نظرش جانب کیست تا کجا در پی آن چشم فسون ساز افتم

ولہ

تو دادی خط آزادی برای سرو و سوسن هم گرفتی خط عهد بندگی از قمری و من هم

ولہ

ما را نگاه بر اثر رهروان بس است محتاج گوشمال صدای جرس نه ایم

ولہ

مرا در بزم رندان آبروی می توان دادن به دستم جام و بر دوشم سبوی می توان دادن

ولہ

آزادی از شکنجهٔ عالم هوس مکن ای مرغ پر شکسته فغان در قفس مکن

ولہ

خواهی که کنی از روش عمر تماشا یک لحظه برهمن بسر جو شو و بنشین

ولہ

تمام روز بامیّد وعدہ باشم شاد   گر اعتماد بروزِ دگر تواں کردن

ولہ

خورشیدِ من رسید سحر در کنارِ من   آخر نتیجہ داد شب انتظارِ من

ولہ

با قدسیاں پیامِ دلِ زارِ ما بگو   اے نالہ راہِ عالمِ بالا گرفتۂ

ولہ

ناداں اگر ز لعلِ تہی درحنا نیست   تو دل شکستۂ نہ کہ گوہر شکستۂ

ولہ

ای آں کہ صبح بامی و ساغر نشستۂ   با ماہ و آفتاب برابر نشستۂ

ولہ

ہزار دستۂ گل را جہانیاں بُردند   ہنوز ایں چمن از رنگ و بو نشد خالی
ہمیشہ گرمئ میخانۂ فلک باقیست   ہزار جام شکست و سبو نشد خالی

ولہ

تمام عمر تواں بود برہمن مخمور ‌ مئی نگاہش اگر بشکند خمار کسے

ولہ

بہ انتہا نہ رسد گرچہ راہِ وادیٔ عشق ‌ زناری ست اگر نارسیدہ بنشینی

ولہ

چگونہ خواب تواند نمود در دلِ شب ‌ کنوں کہ یافت برہمن خزانہ پندارے

(رباعیات)

مارا چو بحالِ خود شناسا کردی ‌ از خار گل و ز قطرہ دریا کردی
از عہدۂ شکرِ تو برائیم چساں ‌ ما می دانیم، انچہ با ما کردی

ولہ

ناگہ بہ غلط راہِ ہوس پیمودن ‌ ایں مرحلہ راہبر نفس پیمودن
چوں مرغِ شکستہ پر بزاری ہمہ عمر ‌ در ہر قدمے راہِ قفس پیمودن

ولہ

سے ۱۔ نقل ہ ۱۔ ۱۲

تا چند ز جورِ فلک آزردہ شوی — وز گردشِ روزگار افسردہ شوی
چوں غنچہ بہ جمعیّتِ خود راضی باش — زاں بیش کہ چوں گُل شوی پژمردہ شوی

ولہ

آناں کہ ز عشق رنگ و بوئے دارند — در گلشنِ عیش آبروئے دارند
چوں غنچہ بصد زباں خموش اند ہمہ — در پردہ بخویش گفتگوئے دارند

ولہ

در خلوتِ دل راہ بہر کس نہ دہند — رہ بردرایں شعلہ بہر خس نہ دہند
خوباں دلِ عشّاق امانت ببرند — امّا چو طلب کنند واپس نہ دہند

ولہ

امروز کہ تازہ درمیاں آمدۂ — تا در نگری بسیر ز جاں آمدۂ
از یار دگرچہ حاصلت خواہد بود — گیرم کہ دوبارہ در جہاں آمدۂ

ولہ

خواجہ نے نام و نے نشاں خواہد ماند — حرفے دو سہ بر سرِ زباں خواہد ماند

هر چیز که هست از میاں خواهد رفت　　جز نامِ خدا که در میاں خواهد ماند

(۷) - برہمن :- لالا جگت رائے لاہوری ، تخلص قبول برہمن داشت و از علمِ عربی و فارسی ماہر بود -

میرزا محمد طاہر نصر آبادی در تذکرۂ خود می نویسد :-

"ہفت سال است که از لاہور بر آمده در یزد ساکن بوده بسبب این که سودا با مردم داشت از عمالِ یزد پارۂ ظلم با او رسیده مالِ او ضائع شده دریں سال که سنہ ہزار و نود و یک است بشکوه آمده به علیٰ قاپی متحصن شده در مسجدِ لبنان آمده از صحبتِ او محظوظ شد شعر را بد نہ می گوید و در مدحِ حضراتِ آئمہ شعر ہا گفتہ غرض که اطوارِ او غرائب دارد اگرچہ قواعد ہنود را دارد امّا شیعہ است "

ناقوسِ برہمن بہ فریاد می آید ؎

گر کشاید مطلعِ حسنِ تو از فکرم نقاب　　دعوئ روشن دلیہا می کنم با آفتاب
خواب می دیدم که سر سبز مُرادم کرده اند　　می خورد کشتِ تمنایم ز ابرِ رحمت آب

با مسیحا دعوئے بالانشینی می کنم
خنجرے در دستِ خود دارم بہ مہرِ آفتاب

چوں شدم بیدار امیدایں چنیں تقدیر کرد
گر تمنائے مرشدِ کامل شود دل کامیاب

مہراوجِ کامگاری شہ سلیماں آنکہ ہست
خاکساراں رامعین و سرفراز آنرا آب

جذبۂ امرت بہ مردم گر کند نہی خطا
تا قیامت کاتبِ اعمال ننویسد ثواب

بر سرِ ہر کس گذارد دستِ قدرتو کلاہ
می نشیند یکسر و گردن بلنداز آفتاب

ولہ

اے سرو جانِ عالمے ہدیۂ خاکپائے تو[عہ]
خانۂ دل بچار حد وقفِ و رضائے تو

ولہ

پارۂ سنگے کہ شرارے در وست
بہتر ازاں دل کہ نہ یارے در وست

ولہ

خصم گردد سیاہ مستِ فنا
گر نہد لب بساعدِ تیغش

(۸) ۔ بے تکلف :۔ لالہ سدا نند، عمِ لالہ خوش گوئے متھرائی صاحبِ تذکرۃ الشعراء، اصلش از قصبۂ لکھنو تی سرکارِ سہارن پور من توابعِ

عہ ۔ ع ۲ ۔ نقل مطابق اصل ۱۲ ۔

شاہ جہاں آباد است، مدتے در سرکارِ زیب بانو بیگم زوجۂ پادشاہ زادہ محمد اعظم شاہ بخدمتِ مشرفیٔ ابتیاع خانہ سرفرازی داشت آبا و اجدادش در سلکِ نوکرانِ بادشاہ زادہ داراشکوہ بسر می بردند۔

خوش گوئی نویسد:۔

"طبع رسا داشت دیوانِ مختصرے بقدرِ فکرِ خود ترتیب دادہ در ایام مرگ حوالۂ فقیر کرد و گفت برادرانِ خود را عزیز خواہی داشت مردِ درومندے بمذاقِ تصوف آشنا بود ایں مصرع نقشِ نگینِ خود داشت ؎

"بے تکلف بندۂ اہلِ سخن"

روزے مصراعے گفتہ بفقیر فرمائش کرد ؎

"شانہ شد سنبل تر، آئینہ شد دستۂ گل"

فقیر بدیہہ مصراعے رسانیدم پسند فرمود ؎

"تا بزلفِ تو رسید و برخت رو آورد"

سدا نند بے تکلف در زمانِ محمد فرخ سیر سنہ تسع وعشرین ومائۃ

الف (۱۱۲۹ھ) رخت بسرائے اُخری کشید او بعرضِ سخن سنجان می رسانید

بیت ابروئے بلندت مطلعِ دیوانِ ما   خطِ مشکین تو باشد جدولِ عنوانِ ما

ولہ

ساغرِ بادہ شود آئینہ از دیدنِ تو   زعفران زار شود بزم زخندیدنِ تو

(۹)۔ بے غم:۔ بھوپت رائے، مانندِ مولفِ این صحیفہ، از قوم کھتری بود، آبا و اجدادش بقانون گوئی نیہان از اعمالِ سرکارِ چون تابعِ صوبۂ پنجاب قیام داشتند، بے غم مردِ وارستہ بیغم بود اتفاقاً مرغِ دلش در دامِ زلف زراین چند نام ہندو پسرے اسیر گردید و درین سودا ترکِ لباسِ دنیا نمودہ بہ لباسِ فقر سرمایۂ افتخار اندوخت و در جرگۂ بیراگیان کہ از فقرائے ہنود اند مرید زراین رام بیراگی بہ مناسبتِ نامِ معشوقِ خود شد و آخر ہا بہ حکمِ این کہ المجاز قنطرۃ الحقیقۃ شربتِ تحقیق چشید و از نشاۃ دوئی وارست کتابے دارد بزبانِ ہندی مسمیٰ بہ پریودہ چندر ناٹک بنامِ آن ہندو پسر در نہایت

سوز و گداز۔ اوائلِ حال مشقِ سخن، از نظرِ میرزا سرخوش می گذرانید و چون میرزا سرخوش، سرخوشِ جامِ توحید بود اکثرا وقاتِ صحبت بذکرِ حقائقِ خوش می گذشت انجامِ کار سمیعِ حقیقی پردهٔ بر سامعهٔ او فروہشت و اورا از استماعِ ہزلیاتِ دُنیوی معطّل ساخت اگر شنیدنی ضروری می شد بر پارچہ کاغذ نویسانیده ملاحظہ می کرد، صاحبِ تصانیفِ متعدد است قصصِ فقراءِ ہند، در مثنویات نظم کرده خصوصاً قصهٔ بام دیو" نام مرتاضے که در عہدِ سلطان فیروز شاه در قیدِ حیات بود اشعارِ طبع زادش مشہورِ آفاق است و داخل در "گرنتھ بابا نانک" که معتقد فیہِ کھتریان و کاستھان است، بعضے از تصرفاتِ بام دیو که به حکمِ محیی حقیقی گاؤ کشته را زنده کرد می گوید ؎

گاؤ زنده شد به پیشِ خاص و عام   بارِ دیگر ریخت ساقی مے به جام

کلیاتش پانزده ہزار بیت است دیوانِ غزل و رباعی شش ہزار بیت باقی مثنویات۔

خوش گو گوید۔

"در سنہ اثنین و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۲ھ) از قیدِ جسمانی بر آمدہ بہ فضائے

جاودانی متوجہ شد"

این ابیات از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

در فضائے عشقِ جانان بوالہوس را بار نیست　　ہر کسے شایستۂ سنگ و سزائے دار نیست

دل چو شد بیکار دست از کار باید داشتن　　کار و بیکاریٔ دل بود دیگر کار نیست

ولہ

ایمچو صبح از جیبِ دل خورشید می آید برون　　وہ چہ جام است این کز و جمشید می آید برون

ولہ

مدہ از دست دامانِ یقین وصل ار میسّر نیست　　کہ این شاطہ ہم در خوبی از معشوق کمتر نیست

ولہ

فلک تا کی بدستِ مردمِ مغرور رم اندازد　　چو سنگِ رہ بپائے ہر کہ افتم دور م اندازد

(رُباعی)

بادہ ہریہ گفتم کہ گرت فہم و ذکا است
حرفِ من و تو ہیچ نمی آید راست

تو منکرِ خالقیؔ و من منکرِ خلقؔ
بنگر کہ تفاوت زکجا تا بہ کجاست

ولہ

رفتم سحرے بہ پیشِ زاہد ناگاہ
پرسیدم ازو کہ چیست کیفیتِ راہ

گفتا کہ ہمیں صوم و صلوٰۃ است اینجا
برگشتم و گفتمش کہ اللہ اللہ

ولہ

دریا در موج و موج اندر دریاست
در ذات و صفاتِ حق تفاوت زکجاست

ای محوِ حقیقت نظر افگن بہ مجاز
بیرنگ بصد رنگِ جہاں جلوہ کناست

ولہ

ای آنکہ ترا ہوائے معنی است بسر
زنہار ز آئینۂ صورت مگذر

صورت آئینہ است و معنی تمثال
بے آئینہ کی فتد بہ تمثال نظر

(۱۰) . بآنیہ ؛ تخلص بھوپت رائے بانیہ، یعنے بقّال گنگوہی

است گنگوہ قصبۂ ایست از سرکارِ سہارن پور صوبۂ دہلی ۔

خوش گو می نویسد کہ :-

"بہ اظہارِ قومیّتِ خود بانیہ تخلص می کرد و در فارسی نیز معنی برآوردہ یعنے صاحبِ نیت۔"

مولف گوید :- بانیہ تانیثِ بانی است بمعنیٔ بنا کنندہ صاحبِ تخلص ازیں قباحت غافل ماند می گویند ۔

بھوپت رائے قلندر مشرب بے باک و متصوف بود و با وصفِ تعلقِ دُنیوی بو ارستگی می گذرانید و راستی و درستی شعارِ خود داشت وقتے کہ میر رضا خاں، خان سامانِ سرکارِ محمد اعظم شاہ شرحے بر کتابِ گلستان نوشت و حاشیہ نشینانِ او طریقِ خوشامد مرعی داشتہ گفتند کہ بہتر از گلستان نوشتہ شد،

بھوپت رائے کہ مزاجِ راست و درست داشت تابِ ایں سخن نیاوردہ بلاتحاشیٰ گفت :-"

"میر صاحب با کتابِ شیخ سعدی بہر نوع قبولِ عامہ ہم رسانیدہ است

این شرح را باید دید که چه طور مقبولِ خلایق می شود "

وفاتش در سنه تسع وثلثین ومأته والف (۱۱۳۹ھ) واقع شد

از وست ؎

یادگارے کہ زما می ماند   مشتِ خاکے بہ ہوا می ماند

وله

دل اندر حسرتِ دنیا شکستم   چه رنگیں گوہرے بیجا شکستم

(۱۱)۔ بہار:۔ رائے اودے بھان دہلوی، بہارِ گلستانِ سخن

است و آبیارِ سروستانِ این چمن۔

لاله کشن چند اخلاص دراحوالش می طرازد که:۔

" در عالمِ اخلاص و آشنائی بے نظیر است خدا سلامت دارد وکسبِ

علم شعر از راقم این کلمات نموده "

خوش گو در مثنوئی خود که ترجمهٔ او می آید، می گوید:۔

" خواند روز رنگ و بوے باغِ فن یعنے بہار   بیتے از اشعارِ استادِ تمام ایراد یا "

مرادِ او، از بہار ہمیں رائے او دے بھان بہار است: بہار گلہا
می افشاند ؎

تا رفتہ بسیرِ گل ای آرزوئے گل　　پیداست آبِ شرم ز شبنم بروئے گل

ولہ

با وجودِ آنکہ برکف غیرِ نقدِ جاں نبود　　بر سرِ بازارِ رسوائی دکانے داشتم

ولہ

از چاک چاکِ سینۂ آشفتگاں بپرس　　دل از خیالِ زلفِ کسے شانہ می شود

(۱۲) - بیدار: - گلاب رائے از قومِ کھتری، متوطن نوشہرہ از
اعمالِ دوآبۂ پنجاب خوش بیان است و شیریں زبان، او می طرازد ؎

عالم آئینۂ عکسِ رخِ دلدارے ہست　　ہاں پریشاں نظراں فرصتِ دیدارے ہست
جائے در دیدۂ خورشید کند چوں شبنم　　ہر کرا وقتِ سحر دیدۂ بیدارے ہست
محوِ یادِ رخِ او چشم بہ گل نکشاید　　کہ دلِ او چمن از جلوۂ دلدارے ہست
فارغ از قیدِ تعلق نہ شود تا دمِ مرگ　　ہر کہ در بندِ غمِ سایۂ دیوارے ہست

عاشقِ زلفِ ترا روشنیٔ دیدہ فروز   سرمۂ دیدۂ بیدار شبِ تارے ہست

(۱۳۳)۔ بیدار:۔ تخلص بساون رائے، از تلامذۂ میرزا مظہر جان جاناں سلمہ اللہ تعالیٰ است، و ایں تخلص از خدمتِ میرزا یافت۔

خوش گو گوید:۔

"خیلے صاحبِ طبعِ رسا است چندے بہ عظیم آباد پٹنہ ہمراہِ دیوان صوبہ رفتہ ماند والحال باز بہ دار الخلافہ مراجعتہ کردہ۔"

ازوست:۔

باغباں تا عرسِ بلبل خوش بساماں کردہ است   چار دیوارِ چمن از گل چراغاں کردہ است

حرف التاء الفوقانی

(۱۳۴)۔ توسنی: تخلص رائے منوہر ولد لونکرن، راجہ سانبر است در رایانِ صاحب رایتِ عہدِ اکبر معزز و مکرم می زیست:۔

صاحبِ تاریخ بدایونی می گوید کہ:۔

"اول بہ محمد منوہر مشہور بود بعد ازاں میرزا منوہر خطاب یافت، پدرش

باوجودِ کفر بشرفِ وافتخار و مباہات ہمیں محمدؐ منوہر می گفت ہر چند مرضیِ
طبع بادشاہی نبود۔"

وجہِ عدم رضائے پادشاہ از احوالش در حرف الالف فصلِ اول
تحریریافت واضح می شود، واو اول شاعرِ ہندوست کہ نامش بہ ایران
رسیدہ و میرزا صائب شعرِ او را در بیاضِ خود ثبت فرمود و تقی اوحدی
کہ ولایت زاست او را در تذکرۂ خود داخل کردہ بعد زاں جگت رائے
برہمن تخلص کہ میرزا طاہر نصر آبادی او را در تذکرۂ خود ذکر نمودہ، و
صاحبِ مرآۃ العالم از طبقاتِ اکبری آوردہ کہ:-

"چوں اکبر پادشاہ در سنہ بست و سیوم جلوس (۹۸۶ھ) خود بعزم زیارت
روضۂ متبرکۂ خواجہ معین الدین چشتیؒ بہ اجمیر تشریف فرمودند وقتِ مراجعت
بہ نواحے سانبر رسیدند بجائے شہرِ کہنہ کہ از سالہا ویرانِ مطلق بود بنائے
شہر و قلعہ فرمودند و دیوار ہائے قلعہ و دروازہائے باغ بہ امرا تقسیم
فرمودہ در اتمامِ عمارت آں قدر تاکید نمودند کہ در نہایت بست روز عمارتے کہ

که در سالہا اتمام می یافت ساختہ شد و بعد ازاں پرگناتِ آں صوبہ لاحق
گردید و جمعے از رعایا و اصنافِ اہلِ حرفہ طلب داشتہ در آں حصار آباد گردانیدند
چوں ایں زمیں از قدیم تعلق بہ رانے لونکرن داشت بنامِ میرزا منوہر سطور سپہر
مشارٌالیہ "بہ منوہر نگر" موسوم ساختند وایں یومنا ہذا بہ اولادِ او متعلق است و
بہ مناصب سرفرازند"

ونیز می نویسد کہ :-

"در سنہ بست و سیوم جلوس والائے عالم گیری (مطابق ۱۰۹۱ھ) کہ
خطۂ دارالخیر اجمیر مہبط سرادقاتِ جاہ و جلال بود بندگانِ عالم گیر پادشاہ
نبیرہ زادیٔ او را از منوہر پور طلب داشتہ و بدولتِ اسلام فرقِ عزتِ
او برافراشتہ بشرفِ ازدواجِ بادشاہ زادہ والا گہر محمد کام بخش -
رتبۂ اعتبارِ او بفرقدین رسانیدند و آں نیک اختر "بہ منوہر پوری" معروف
است"

وجنت مکانی جہاں گیر بادشاہ خلفِ اکبر بادشاہ در "جہاں گیر نامہ"

کہ احوالِ دوازدہ سالۂ ایّام سلطنتِ خود را خود نوشتہ می نویسد کہ :۔

"منوہر سنگ از قومِ کچواہیہائے سیکہاوتست و پدرِ من در خورد سالی بہ او

عنایتِ بسیار می کردند و فارسی زبان بود با آں کہ از دتا بہ آدم اطلاقِ

فہم ہیچ یک از قبیلۂ او نہ می تواں کرد خالی از فہمے نیست و شعرِ فارسی

می گوید ایں بیت از وست در تعریفِ آفتاب ؎۔

غرض زخلقتِ سایہ ہمیں بود کہ کسے　　بہ نورِ حضرتِ خورشید پائے خود نہ نہد"

آرزو در "مجمع النفائس" اور ادر حرف المیم می گیرد بہ اعتبارِ منوہر

در آں جا می گوید کہ :۔

جنابِ میرزا صائب ایں شعر او را داخلِ بیاضِ خود نمودہ ؎

زاہدا کعبہ پرستی تو تا دوست پرست　　تو بہ ایں عقل مسلمانی و ما برہمنیم"

ایں اشعار را ہے منوہر توسنی از جاہا فراہم آوردہ تحریر یافت ؎۔

از اثرِ یک نگہ اوست مست　　ہم بت و ہم بتکدہ ہم بت پرست

ولہ

یگانه گشتن و یک جا شدن ز چشم آموز — که هر دو چشم جدا و دو جا نمی نگرند

ولہ

شیخ مستغنی بدین و برهمن مغرور کفر — مست حسن دوست را با کفر و ایمان کار نیست

مثنوی بسیار بامزه دارد این ابیات از انست

الهی سینه کن با عشق دم ساز — دلی ده معدن گنجینهٔ راز

بدل داغ محبت جاودان نه — نشان مهر خود بر فرق جان نه

امید من ز تو انعام عام است — که نومیدی ز درگاهت حرام است

ز بحر جود تو گر تر کنی لب — چه کم گردد ترا زین بحر یارب

بوصف خویشتن گویائیم ده — بکوی خویشتن پویائیم ده

نمیدانم خدایا کفر و دین چیست — گرفتار کمند آن و این کیست

اگر من کافرم دین از تو خواهم — یقینم ده که من این از تو خواهم

اگر ایمان همین کعبه پرستی است — پرستاران بت را طعنه از چیست

به کافر کفر با دین دار دین ده — دلم را نشاء نور یقین ده

بما کفر است کفر آمیزش غیر — توئی مقصودِ ما از کعبه و دیر
منِ سرگشته را از مہربانی — سوئے خود خواں بہر راہے کہ دانی
تعالی اللہ عجائب بارگاہے ست — کہ غیر از کعبہ و بت خانہ راہے است
علی برگزیدۂ لطفِ الٰہ است — بہ محشر مجرماں را عذر خواہ است
نہ گنجد وصفِ حیدر در بیانہا — بود در منقبت قاصر زبانہا

از قصائدِ اوست ؎

شربت آشنا میا در بزمِ ما در دی کشاں — کز جگر در کف کباب خونِ دل در ساغر است
ننگِ مرداں است حرف از جان و دل گفتن بعشق — دل چہ خونِ بستہ و جاں چیست بادِ صرصر است
توسنی سر دہ سمندِ شوق در میدانِ عشق — می رسی آخر بہ مقصد رہبرت چوں اکبر است

از رباعیاتِ اوست ؎

شمع آمد و گفت جانِ من می سوزند — وز من ہمہ دوستانِ من می افروزند
ناگفتنی نہ گفتہ ام در ہمہ عمر — پس از چہ سبب زبانِ من می سوزند

ولہ

در دل زہوا ہائے وہوائے دگراست　　از سینہ زشوق گفتگوئے دگراست
ہجراں چہ و وصل چیست در مذہب عشق　　زیں ہر دو بلند آرزوئے دگراست

ولہ

روزے کہ سموم حشر افزوں گردد　　وز آتش سینہ چہرہ گلگوں گردد
ما در دوزخ چناں بذوقے سوزیم　　کز رشک دل بہشتیاں خوں گردد

ولہ

آناں کہ زکیش ہندواں عار کنند　　تشنیع براہل دیر و خمّار کنند
گر دام تعصّب از میاں بردارند　　صد خرقہ نثار تار زنّار کنند

(۱۵) . تازہ :- دہلوی ، اسمش لال جی است ، سخن تازہ بکرسی می نشاند و سر افتخار بہ تلمذ میر محمد افضل ثابت الہ آبادی بہ آسمان می رساند

ازوست ؎

ایں کہ می آید بہ گوش ما صدائے نو بتے　　عمر شاہاں می زند ہر لحظہ کوس رحلتے
پیش لطف حق کہ جرمم در حساب ہیچ نیست　　می کشد ہر دم ترازوئے قیامت خفتے

(۱۶) - تمیز: - سری گوپال -

خوش گو گوید: -

"از قوم براہمہ سورَدج است، و برہمنانِ ہندوستان سوردج قومے است کہ نسلِ خود را بہ آفتاب می رسانند وی جوانِ قابل خوش فکر بسیار داں و از شاگردانِ قدسی جناب میرزا بیدلؔ است، کتبِ ہندی بسیار سیر کردہ و دریں علم خیلے مہارت بہم رسانده شعر بزبانِ ہندی خوب می گوید، در فارسی فکرِ درست دارد بصیغۂ خدماتِ بیرون وحضورِ بادشاہی بسر می برد، وقتے کہ ہمراہِ او، سیوک رام ناگر حاکم پرگنہ مکانہائے

آں ضلع خوب گفتہ پیشِ فقیر کہ بوطن رفتہ بودم برخواند خطِ طبع بخشید" (نقل ہی)

ایں اشعارِ آبدار از وست ؎

بر نگرداند ورق از وضعِ سابق حالِ ما ‎ ‎ ‎ نسخۂ گرداب دارد در بغل احوالِ ما

ولہ

نہ گنجد جلوۂ حسنش زشوخی در کنارِ من ‎ ‎ ‎ چو موجِ بحرِ طوفاں خیز در آغوشِ ساحل ہا

ولہ

رفتی و جلوۂ تو نہ رفت از برم ہنوز   یک خرمنِ گُل است زپا تا سرم ہنوز
یک جرعہ مے بہ یادِ تو خوردم برنگِ گل   خونِ بہار می چکد از ساغرم ہنوز

حرف الحاءِ المہملہ

(۱۷)۔ حیا: ۔لالا سیو رام داس اکبرآبادی، پسرِ دوم رائے بھوگتی مل "اسد خانی" است کہ از متصدّیانِ عمدۃ اسد خاں وزیرِاعظم سُلطان اورنگ زیب عالمگیر بود و طبعِ موزوں داشت و نشاط تخلص می کرد امّا سخنش شہرت نہ یافتہ کہ بہ مولف رسد مشارٌ الیہ از قوم کاُیستھ اونایہ است صاحب ذہنِ رسا و طبعِ بلند بود و در ہم چشماں معزّز و مکرّم می زیست و اصلاحِ سخن از جنابِ میرزا بیدل می گرفت نثرے دارد بطورِ نثرِ "چہار عنصر" میرزائے مذکور مسمّیٰ "بہ گل گشتِ بہارِ ارم" در بیانِ کیفیّتِ برج کہ عبارت از نواحیِ متھرا و بندرابن است و دیگر خصوصیاتِ آں جا کہ ہندواں بہ اعتبارِ مولدِ کشن تعظیم ایں

مکان می کنند اشعارِ خوب بسیار گفته و بالائے اشعارِ خود ''الحیاء من الایمان'' می نوشت :-

خوش گو می نویسد :-

''وقتے کہ فقیر خوش گو بویرانہ خود مجمع شعراء و ضیافتِ آنہا مقرر کردہ بود رقعہ بہ مُہر خانِ آرزو بدست آوردہ بہ طلبِ او رفتم اول وضعِ درویشی فقیر دیدہ استغنا کرد بعدزاں کہ رقعہ خواندہ احوال پرس گردید چوں پدرِ فقیر با پدرِ ایشاں در لشکرِ عالم گیری بسیار ارتباط داشتہ از خود نشان دادم برخاست و بغل گیر شدہ سلوک ہا بجا آورد و گفت اول از اشعارِ خود ضیافتِ طبعِ من نمائید بعدزاں حرفِ ضیافت درمیان آرید ہماں روز غزلے گفتہ بہ نظرِ اُستاد گذرانیدہ بشرفِ صاد رسانیدہ بودم و پیشِ معنی یاب خاں شاعر و دیگر بزرگانِ ایں فن خواندہ بودم و ہمہ جا قبول یافتہ بود چوں تازہ بود برخواندم از حسنِ مطلع و مقطع خیلے محظوظ شدہ نوشتہ گرفت ، چناں چہ بیت قلمی می گردد :-

گجا با نرگسے پہلو زند چشمِ سخن گویش — ہلالے خطابہ بیتے می کشد در پیشِ ابرویش
برائے صحبتِ خوبان سکندر طالعے باید — گر آئینہ بنشیند دمے زانو بہ زانویش
گر ذوقِ سخن دانی بیادِ او دہد نامم — تو اے قاصد بہ تقریبے بخوان مقطع زہ گوشش

او در مطلع دخل کرد و گفت کہ عبارت معکوس بستہ شدہ در صورت پہلو زدنِ چشمِ سخن گو با نرگسے ہم چو چشم می شود نہ تعریف کہ مرادِ شاعر است شنیدہ ساکت ماندم و روزِ دوم بہ جنابِ اُستادی گلہ از بے پروائی اصلاح کردم فرمودند اگرچہ ما معنیٔ کجا ہر کجا فرض می کنیم کہ روز مرّہٗ قدماست لیکن ایں صریح سینہ زوری است حق آنست کہ حیا می گوید و آں بہ مقتضائے بشریّت در نظرِ من نیامدہ بود فقیر آں را چنیں درست کردم ؎

زند کی نرگسے پہلو بہ چشمانِ سخن گویش"

لالہ سیو رام داس حیا بہ عمرِ چہل و چند سالگی در اکبر آباد سنہ اربع و اربعین و مائتہ والف (۱۲۴۴ھ) ازیں جہانِ فانی رو بعالمِ باقی کرد ایں اشعارِ او از تذکرۂ خوش گو التقاط یافت ؎

می بُرد دیر و حرم از خود دلِ دیوانہ را　　طرحِ صحبت با دو شمع اُفتاد یک پروانہ را

ولہ

حُسنِ روز افزونِ ساقی را فروغِ دیگر است　　ہست در میخانہ ام رنگِ شبِ آدینہ را

ولہ

گردِ ساحل کی برون از دامنِ دریا رود　　در گریباں ریختند افشاندہ دامانِ ما

ولہ

نہ بُردی سر بہ جیبِ پا برون آوردی از دامن　　غلط کردی رہِ نزدیک را از دُور بینی ہا

ولہ

بیادِ چشمِ تو داریم می پرستی ہا　　رساندہ ایم بہ گردون دماغِ مستی ہا

ولہ

جُز سرِ مجنون و دو گُل رخاں مجنوں نہ داشت　　آشیانے بود دردیا ہم بیشیں سنگ را

ولہ

گریباں ہا بدر ہرگز میفشاں آستیں ہا را　　تکلّف بر نمی دارد جنوں بگذار ایں ہا را

ولہ

زنجیرِ اتفاقِ دہر ہر موجے کہ برخیزد　　پسِ دیوارِ حیرانی نشاند پیش بینی را

ولہ

گر دید پرَ فشاں چہ زوادی غبارِ ما　　عمریست می کشد دلِ ما انتظارِ ما
ہر جا ز نو بہار سرِ حرف واشود　　منقارِ عندلیب کند طرح خارِ ما
جامے ز اشکِ حسرتِ خود بہ کہ پُر کنیم　　ساقی شکست شیشہ بجائے خمارِ ما
چوں ذرہ رو بہ منظرِ خورشید بردہ ایم　　از شش جہت یک آئینہ باشد دو چارِ ما

ولہ

بس ہمتِ مردانہ رفیقِ سفرِ ما　　شمشیر بود توشۂ رہ بر کمرِ ما
خجلت کشِ پیمانۂ صہبائے ظہوریم　　آب است گر از سنگ بر آید شررِ ما
پس ماندہ زبے طاقتیٔ خود چہ بردپیش　　یارب بہ رفیقاں کہ رساند خبرِ ما

ولہ

در گور بعدِ مردنش آید مگر بہ کار　　منعم بزیرِ خاک نہاں کردہ مال را

جز درد و داغ حاصلِ انساں چہ بودہ است　　در خاکِ خوں نشاند فلک این نہال را
در شہد چوں فتاد مگس حالتش مپرس　　بر لعلِ یار قافیہ تنگ است خال را

ولہ

بسعیِ غیرے نمی گذارم زغیرتِ طبع کارِ خود را　　بہ چو صبح جیبِ چرخ می سانم بہ دامنِ خود غبارِ خود را
علاجِ دردِ سرِ عدم را نہ کرد جامِ شرابِ ہستی　　کسے دریں انجمن نہ دیدم شکستہ باشد خمارِ خود را

ولہ

بہ غربت است وطن ساکنانِ روئے زمیں را　　کہ در رکاب بود پا مقیمِ خانۂ زیں را

ولہ

تنہا نہ ہمیں بر سرِ مژگانِ تر آید　　از ہر بنِ مویم چو عرق اشک بر آید
از وادیٔ دلدار رہ آورد دگر نیست　　الا شہ خائے زپائے من اگر خار بر آید

ولہ

چناں کہ دلو بزورِ رسن ز چاہ بر آید　　ز سینہ تختِ دلِ من بسعیِ آہ بر آید
ز تشنہ کامیٔ یعقوبِ من اگر شود آگہ　　بناز یوسفِ مصر آب ہم ز چاہ بر آید

کجا علاج پذیر است تیرہ روزی عاشق | چو داغِ لالہ گلیمش ز خون سیاہ برآید
نشد چو سیل میسّر کہ یک نفس بخود آیم | ز دامنم چہ خیال است گردِ راہ برآید
غمِ تغافلِ صد سالہ می رود ز دلِ من | حیا نگاہ ز چشمش چو عذرخواہ برآید

ولہ

ابر اگر باشد و شراب نہ باشد | بدتر ازیں در جہاں عذاب نباشد
توبہ ز می کردہ ام بہ گفتۂ ناصح | لیک بشرطے کہ ماہتاب نباشد
حرمتِ پیری مبر کجاست جوانی | بہ کہ دولت مائلِ خضاب نہ باشد

ولہ

بہ دہر آئینِ خوش معاشی کجاست جز وضعِ دل خراشی
غبارِ خاطر اگر نہ باشی کسے برو ئے تو در نہ بندد

ولہ

بہ پیشِ زن از خضاب کجا سرخرو شوی | پیرانہ سر ترا ہوسِ ریش خند شد

ولہ

پوشیدہ جہانی ز فلک چشمِ توقع   این شیشۂ بی مے چہ قدر کاسہ نگوں کرد
دلدار حیا داشت ز عکسِ رخِ خود ہم   دل آئینہ بر سنگ زد و مشقِ جنوں کرد

ولہ

نہ گویمت کہ دل از فکرِ خانماں بردار   نیاید آنچہ بکارِ تو دل ازآں بردار
ز خلق چشمِ حصولِ امید بی خردی است   زغیر اگر نہ توانی ز دوستاں بردار

ولہ

فراغتے کہ بپاس است نیست در امید   یکے نظر زد و عالم بہ امتحاں دارد

این غزل مشتمل بر بعضے صنائع بسیار خوب گفتہ ؎

ای رعونت پیشۂ بے مغز چوں کہسار سر   بر فلک تا کی بری در جیب ہم یکبار بر
ذکرِ می ہم چارۂ رفعِ خمارِ من بس است   می تواند شد لبِ خشکم ازیں گفتار تر
در جہاں نقدِ نفس شد صرف در سودای ہیچ   رائگاں از دستِ خود دادی زرین بازار زر
چرخ نتواں گفت از احوالِ کس آگاہ نیست   خویش را از حیلہ سازی کردہ این مکار کر
بار یابِ محفلِ دل می تواں گشتن حیا   گر برویت وا شود از دیدۂ بیدار در

ابر می آید و دل می برد از دست امروز ولہ می تواں بے مدد بادہ شدن مست امروز

ولہ

من اگر خلوت گزیدم نیست در گلِ پائے اشک کوچہ گردِ یک جہاں شہر است سیلابم ہنوز

ولہ

از فیضِ بہار است چمن پیکرِ طاؤس بلبل عجبے نیست بر آرد پرِ طاؤس
از جلوہ گہت بال فشاں گشت غبارے آب از عرقِ شرم گزشت از سرِ طاؤس
نیرنگِ فراقِ تو ز تحریر بروں بود پیچیدہ سپہر دیم بقاصد پرِ طاؤس
از نشّۂ معنی چہ خبر بوالہوساں را یک قطرۂ می نیست بصد ساغرِ طاؤس
کیفیّتِ بسمل گہِ آں جلوہ چہ پرسی طاؤس فتادہ است حیا بر پرِ طاؤس

ولہ

سرِ خود گیر و از غم خواریٔ دیوانگاں بگذر خلد در سینۂ مجنوں کشی خارے گر از پایش

ولہ

آبِ زخمِ نیامِ شمشیرش خارِ پیراہنِ کماں تیرش

ولہ

طرح کرد آئینہ اسکندر و من اشکِ حیا معنیٔ تبذل از عالمِ دیگر بستم

ولہ

در بیابانے کہ ما داریم صبر از تشنگی سینہ مالد بر زمیں چوں سایۂ ابر از تشنگی

ولہ

ز وسعت مشربی ہائے خیال آگہ نیم اما گرے در جیب تا بردم دو چارم گشت صحرائے
سوادِ غفلت من فرقِ دنیا کرد از عقبیٰ شبے گر در میاں نبود چہ امروزے چہ فردائے

ولہ

چو زنبورِ عسل دربانِ خویشم مرا در خانۂ خود نیز جا نیست

(۱۸)۔ حضوری:۔ گربخش۔ گر بضم کافِ فارسی و سکونِ رائے مہملہ بزبانِ ہندی خدا و ندرا گویند، اصلش از قومِ کنبوست، اجدادش از ملتان بودند لیکن او از مدّتے در متھرا سکونت اختیار کرد سخن را خوب بکرسی می نشاند و سامعہ را چہ تحفہا کہ نہ می رساند۔

خوش گو، گوید:۔

"خیلے خوش خلق و باتمکین و آدمِ درست و راست و در آشنائی ہا کوہِ وفا است اوائل در خدمتِ میر محمد معصوم مشرب تخلص تربیت یافتہ و با میرزا بیدل رحمتہ اللہ سالہا صحبت داشتہ، مشقِ سخن بکمال رسانیدہ در شاہ جہان آباد از مدتے ہمراہِ سید قطب الدین علی خاں بہ علاقہ منشی گری بوجہِ قلیل گذران می نماید، مردِ قناعت پیشہ و درست اندیشہ است۔

قصۂ ہندی تعشقِ کامروپ و کاملتا" در زمینِ شیریں و خسرو بسیار رنگیں بہ کیفیّت گفتہ ہنوز ناتمام است طبعش بہ صنعتِ ایہام بسیار مائل چنانچہ در جوابِ ہر بیتِ استاد مولانا غنی کشمیری کہ سرخیلِ ایہام بندان است دریں ایام دہ ہزار بیت مشق کردہ و اکثر مضامینِ تازہ یافتہ صاحب سی ہزار بیت خواہد بود"

ایں اشعارِ آبدار از وست:۔

چشمِ بہبودی ازاں سروِ سہی داریم ما　　　این عجب کز سرو امیدِ بہی داریم ما

ولہ

باغِ خلد است ازاں کشتہ کہ از بختِ بلند　　　خونِ او شد گلِ دستارِ سرِ آں کو را

ولہ

من و بُتے کہ بہ ہنگامِ بادہ پیمائی　　　زیاد اگر طلبم می برد زیاد مرا

ولہ

نالہ بے اختیارم در محبت شہرہ کرد　　　ہم چو آں مستی کہ رسوا سازدش بوئے شراب

ولہ

چشمِ زاہد در فروغِ ساغرِ می خیرہ است　　　دخترِ رز غالباً نسبت باو ہمشیرہ است

ولہ

مقبلاں عیب نہ گیرید بروزِ سیہم　　　کایں سیہ روزئی من روئے زمیں را خال است

ولہ

گویند کہ رہے بتو دارند رقیباں　　　در پائے دلم خار ازیں راہ خلیدہ است

ولہ

زسبزۂ خطِ پشتِ لبِ تو شد معلوم   کہ از کتابِ بہارِ شباب بسملہ ایست
بکوئے دوست روان است کاروانِ سرشک   تو نیز گر روی ای دل غریب قافلہ ایست

ولہ

عشقِ ظالم دوست چون عاجز گشتی بنیاد کرد   انچہ با پرویز می بایست با فرہاد کرد

ولہ

چو آئی بر سرِ خاکم دمے واشو کہ عاشق را   گلے زین گونہ زیبِ گوشۂ دستار می باید

ولہ

بود از شیشۂ می خاطرِ من نازک تر   زد مرا سختیٔ دورانِ ستمگر بر سنگ

ولہ

بہارِ عمر بہ غفلت تمام شد افسوس   رفو نکردم و چون گل شدم گریبان چاک

ولہ

بادہ خور بادہ کہ حسنِ تو مضاعف گردد   سیر دارد عرقِ چہرہ شود چون گل گل

ولہ

چشم تا باز کنی رم کردہ است　　فرصتِ عمر بود طرفہ غزال

ولہ

بہ بختِ سبز نازد ہند یکسر　　دمے کاں لب شود از رنگِ پاں لعل

ولہ

دل را بذوقِ وصلِ تو خورسند می کنم　　ایں شیشہ را ببیں کہ چہ پیوند می کنم

ولہ

بہ یُمنِ عشقِ او بر آہ و افغاں دسترس دارم　　چو قلیاں این دم و دود از پئے طفلِ ہم نفس دارم
شنیدم کاروانے می رسید از جانبِ کنعاں　　نظر بر گردِ راہ و گوش بر بانگِ جرس دارم

ولہ

تا برنگِ صبحِ صادق از صبوحی دم زدیم　　سبحۂ صد دانہ بہرِ ساغرے برہم زدیم
تا نظر کردیم در پاشیدنِ صحبت چو صبح　　خندۂ بے اختیارے بر گل و شبنم زدیم

ولہ

شرحِ بیدادِ تو خواہیم اگر عرض دہیم شکوۂ چند بہ تقریب ز ایّام کنیم

ولہ

زبس دارم میانِ اہلِ عالم عالمے دیگر درونِ انجمن جا بیرونِ انجمن دارم
بہ وصفِ آں دہانِ تنگ میخواہم سخن کردن نمیدانم ز نادانی کہ من کو آں دہن دارم

ولہ

ہر یکے طرزِ جدا دارد ز اربابِ سخن ما حضوری عاشقِ حسنِ ادا افتادہ ایم

ولہ

درخوں نشاند چشم بے تو آبِ چشم تا کی بچشم خویش بہ بینیم عذابِ چشم

ولہ

نفس تا ہست دارد حرصِ دنیا سخت بیتابم بود ایں بد بلا تا قتل ہمرہ ہم چو سیمابم
ز عمرِ تیز رو ایں عقدہ حل شد عاقبت بر من کہ ایں تیزاب خواہد کرد خاکستر چو سیمابم

ولہ

نہ گلزارِ جہاں نے باغِ جنّت در نظر دارم برنگِ شمع از داغِ محبّت گل بسر دارم

عـ؎۱۔ نقلِ اصل ؟!

زدستانِ محبت چند پرسی ہم نشیں ازمن　　کہ از بے طاقتی دستے بدل دستے بسر دارم

ولہ

آبروئے قدحِ می بدعامی خواہم　　دولتِ پیرِ مغاں را ز خدا می خواہم

ولہ

جہاں بدیدۂ حق بیں غلط نداشتہ است　　بہر چہ می نگرم انتخاب می بینم

ولہ

در شکر خوابِ عدم ذوقِ حضوری داشتم　　چشم وا شد تلخ کارم مدعا برخاستم

ولہ

رسید بر سرِ بام آفتابِ من وقتے　　کہ آفتاب رسید است بر سرِ بامم

ولہ

چنیں کز طفلِ اشکم می شود از دیدہا غائب　　باندک فرصتے ہم چشم با یعقوب می گردم

ولہ

وصیت کرد پیرے وقتِ جاں دادن بپورِ خود　　کہ آخر جانِ بابا می رود ہر کس بگورِ خود

خوش گو گوید:۔

"فقیر گفتم دریں شعر "وصیت کرد" نمی باید لفظ "تسلی کرد" یا اعتقادِ فقیر مناسب است قبول نہ کرد و گفت شما بہ ہمیں لفظ تسلی خود می کردہ باشد"

ایں رباعی از حضوری است:۔ ؎

هر چند کہ سرو ہم قدے داشتہ است
وز عالمِ بالا مددے داشتہ است
لیکن در اعتقادِ معنی فہماں
مصراعِ قدِ تو آمدے داشتہ است

حرف الخاء المعجمہ

(۱۹)۔ خوش گو:۔ ہندوئیست از قوم بَیْس بفتحِ بائے موحدہ وسکونِ یائے تحتانی وسینِ مہملہ۔ مولد و منشاء او متھرا بفتحِ میم وسکونِ تاءِ فوقانی و راءِ مہملہ والف بلدہ ایست قریب اکبرآباد و نامِ او بندرابن داس است، بندرابن بکسرِ باءِ موحدہ وسکونِ نون و دالِ مہملہ و راءِ مہملہ و الف و فتحِ باءِ موحدہ وسکونِ نون نامِ موضعے است از متھرا و داس در زبانِ ہندی غلام را گویند یعنے غلامِ آں موضع

بلاتشبیہ مثلِ نجف قلی چہ متھرا مو طنِ کشن باشد کہ مقتدائے عمدۂ ہنود
است ہزار و شش صد زوجہ داشت باید دانست کہ در دینِ ہنود
زن ہمیں یک شوہر می کند شوہرِ دیگر او را جائز نیست لہذا ہندیاں
بیانِ عشق از جانب زن می کنند، کشن طرفہ شورے در ہندوستان
انداختہ کہ شعرائے ہندی در تغزلاتِ خود ہمیں عشقِ ازواجِ
کشن با کشن ذکر می کنند، سوائے او زباں بعشقِ دیگرے نہ می کشایند
بہ خلافِ شعراءِ عرب و فرس کہ ایں ہا عاشق و معشوق معینّے ندارند
بلکہ غیر معین مثلِ لیلیٰ و مجنوں و وامق و عذرا و شیرین و فرہاد و در نغماتِ
ہندی ہم ذکرِ کشن است با وجود آں کہ موافقِ تحقیقِ شیخ ابوالفضل
در اکبر نامہ قریب پنج ہزار سال از زمانِ او گذشتہ ہنوز نامِ او
تازہ است و از خاکِ وطنِ او ہنوز بوئے عشق می آید طرفہ گل زمین
شور انگیزے است حضرتِ آزاد مدظلہ العالی می فرماید ؎
ہنوز از دامنِ صحرائے مجنوں عشق می خیزد کہ ہنگامِ گذر افتادنِ ما دل طپید آں جا

خوش گو اسمیت بامسمیٰ و عندلیبے است، رنگین نوا فیض ہا از برکات
صحبتِ بزرگان و سخن سنجان برداشتہ مثلِ میرزا عبدالقادر بیدل و
محمد افضل سرخوش و شیخ سعداللہ گلشن و مشقِ شعر از نظرِ سراج الدین
علی خان آرزو گذرانیدہ و "تذکرۃ الشعراء" رنگین محتوی براحوال شعراءِ
سلف و خلف تا معاصرین بنجامۂ استعداد نوشتہ و آں را بنام عمدۃ الملک
امیر خان متخلص بہ انجام مزین ساختہ نواب در جلدوے آن دو روپیہ
یومیہ او بر محصولِ سائر الہ آباد مقرر نمودہ تا نواب در قیدِ حیات بود می
یافت مجلدِ اخیر تذکرہ او کہ مشتمل براحوالِ معاصرین است بنظرِ مولف
رسیدہ، انصاف ایں کہ تحریرِ تذکرۂ او بہ از تذکرۂ (مجمع النفائس)
اُستادش سراج الدین علی خان است در اوائل بعنوانِ نوکر پیشگی روزگار
می گذرانید، آخر لباسِ دنیاداری ترک دادہ در زیِ فقراء می زیست
و بہ طرفِ الہ آباد و بنارس و عظیم آباد بسر می برد و در عشرۂ سابع
بعد مائۃ والف (۱۱۷۰ھ) در عظیم آباد پٹنہ پیکرِ عنصری واگذاشت

شعر فہم بے نظیر بود و مضامینِ تازہ فکر می کرد و در تذکرۂ خود تحتِ ترجمہ شیخ سعد الدین اختر می نویسد :-

"وقتے از فقیر در خدمت ایشاں بے ادبی سرزد چوں اول از آں طرف بود کہ بدولت خانۂ خان صاحب و قبلہ سراج الدین علی خاں آرزو بہ حضورِ لالہ گر بخش حضوری و لالہ حکیم چند ندرت و دیگر صاحب سخنان در شعرِ فقیر ایراد گرفتہ رو دار تخفیفِ بندہ شدہ بود ناچار از روئے نفسانیت آں ماجرا را بعینہٖ نظم کردہ در مجمعِ عرسِ حضرتِ میرزا بیدل کہ اکابر ایں فن قریب صد کس حاضر بودند خواندہ شد بعدِ خواندن انفعال کشیدم ہر چند مناسبت نداشتہ امّا بہ حسبِ بشریت بہ ظہور آمد و آں نظم این است ؎

بندہ خوش گو را بدرگاہِ بزرگانِ سخن — التماسے ہست باید داشتن گوشے بمن
مطلعے گفتم کہ اُستاد آرزو گفت آفریں — مطلعے چوں مطلعِ خورشید و آں است ایں
زاہد از مستاں مصلّٰی نمازی دور دار — گر بود داغِ شراب افتد مرا معذور دار
شاعرے والا وقتے خویش طرزِ تازہ جو — رودکیِ ایں زماں بسیار گوئے و خوب گو

اخترِ سعدِ سخن اُستادِ فن عالی مقام　　آں کہ نامِ او چو اختر کردہ روشن روم و شام

بر چنیں مطلع کہ چشمِ اختر از وے دُور باد　　اعتراضے کرد از بس داشت با من اتحاد

نیست "داغ اُفتادن" اندر فارسی ہرگز درست　　اہلِ ایں فن را زبان دانی ضروری شد نخست

گفتمش ہر چند "داغ افتادم" گوش آشنا است　　لیک تا پیدا نہ می گردد سند حق با شما است

باز فرمود آں سخن در کاں بود محضِ غلط　　من غلط فہمیدہ اصلاحش نمودم ایں نمط

زاہد از مستاں مصلّٰی نمازی می خورد　　ورنہ گر آلودۂ صہبا شود "معذور دار"

خواند روزے رنگ و بوئے باغِ فن یعنی بہار　　بیتے از اشعارِ اُستادِ تمام ایران دیار

حضرتِ صائب کہ قدر مانند خورشید و مہش　　سرمۂ چشمِ سفاہان است خاکِ درگہش

آں کہ باشد ہر زباں داں را کلامش معتمد　　ہم چو قولِ شرع کا مدد در اُصولِ دیں سند

داغ می گلگل بطرفِ دامنم افتادہ است　　ہم چو مینا مے کشی بر گردنم اُفتادہ است

چوں بشعرِ موجد ایں کارِ "داغ افتادن" است　　صحّتِ ایں فارسی بر اہلِ بینش روشن است

شعرِ سابق ہم صحیح است از نظیرِ بے نظیر　　ہر کہ می گوید غلط باشد غلط گو ناگزیر

دارم امیّد از سخن سنجاں کہ ارشادے کنند　　نسخۂ کاں خوبتر باشد بر و صادے کنند

مدعا زیں گفتگو عرضِ کمالِ خویش نیست — زاں کہ وضعِ خود نمائی شیوۂ درویش نیست

بندہ را با شعرِ خود کارست نے با ہیچ کس — از غلط باید حذر کردن سخن این است و بس

استغفر اللہ چہ حرکتِ ناشائستہ بود کہ از فقیر بہ ظہور رسید شاعری شیخ اختر

مسلم است کجا او کجا من، ایں جا تفاوتِ آسمان و زمین است۔"

ایں ابیاتِ خوش گو برایں کہ دیوانش بہ فقیر نہ رسیدہ از تذکرۂ

خانِ آرزو گرفتہ ثبت افتاد ۔

بود زاں دم کہ بسم اللہ گلِ دستارِ عنواں ہا — ز بس شادی نگنجد غنچہ ساں در جلدِ دیواں ہا

ولہ

اگر معراجِ تجلّی مسکانِ درما این است — خداوندا غریقِ بحرِ رحمت ساز قاروں را

ز مرکب ز سوادِ دیدۂ یعقوب کن خوش گو — رقم سازی اگر تاریخ مشتاقانِ محزوں را

ولہ

قامتِ خم گشتہ آفت گاہ دیگر بودہ است — بر سرِ ما عاقبت می افتد ایں دیوارہا

ولہ

نگہ در توتیا غلطیدہ می خیزد ز مژگانش سخن پاں خوردہ می آید بروں از رنگ آں لبہا

ولہ

روز و شب رہ می روم امّا ہماں سرگشتہ ام نقش پائے خود بود رہبر طلب گار مرا

ولہ

چو رنجے کہ بہ گردد از قطع عضو بہ عشق تو شد دردِ درمانِ ما

ولہ

متاب از تیغ آفت روئے خود تا سرخرو گردی کہ زخم چہرہ موجِ آبرو باشد سپاہی را

محبت پیشہ از یں رنگ اثر دیگر چہ می ریزد کہ باشد کہربا معشوق دارد رنگ کاہی را

ولہ

چند معمارِ دلِ ویرانِ من خواہی شدن ایں سرائے نامبارک قابلِ تعمیر نیست

ولہ

گشت دارا را اسکندر شد خدیوِ ملک و مال عاقبت ایں ملک و بیت المال را او ہم گذاشت

ولہ

دہلی خوش است لیک زیار این چنین خوش است　　یا این چنین خوش است و یار این چنین خوش است

ولہ

واعظ مطلب علم و ادب از منِ بے خود　　من علم ندارم ز خود اللہ علیم است

ولہ

غرض ہر جا کہ منظور است ہر عیبے ہنر باشد　　دلِ شہزادگاں را آرزوِ مرگِ پدر باشد

ولہ

آواز تیشہ امشب از بے ستوں نیاید　　شاید بخوابِ شیریں فرہاد رفتہ باشد

ولہ

دماغِ گوشۂ دستارِ من دارد زکام از گل　　بہ فرقم سایۂ خارے ازاں دیوار می باید

ولہ

ہر نفس می کرد صد احوال پرسیٔ دلم　　غیر غم یادش بخوبی ہیچ غمخوارم نبود

ولہ

بے تو گر جامِ مئے بکف گیرم　　آفتابِ گرفتہ را ماند

ولہ

تابوتِ مرا از تو گلِ فاتحہ نیست
این رسم کہن حیف بعہدِ تو برافتاد

ولہ

برائے صحبتِ خوباں سکندر طالعی باید
گر آئینہ بنشیند دمے زانو بزانویش

ولہ

موجود گر نبودیم معدوم ہم نبودیم
امروز از کجا ایم گر در عدم نبودیم

ولہ

از بیمِ بداں تا رُخِ خوب تو بینم
آئینہ بکف پشت بسوئے تو نشینم

ولہ

بسکہ از عمر مرا بیزاری ست
عمرِ دشمن ز خدا می خواہم

ولہ

شیشۂ چند از گلابِ اشکِ ارم در بغل
می برم تا شُست و شوئے تربتِ مجنون کنم

ولہ

برائے یارِ تعظیمِ رقیباں ہم ضرور اُفتد   بشوقِ بت تحیتیں سجدہ درپیشِ برہمن کُن

ولہ

می کشد عاشقانہ ناز ترا   گرچہ نازک بود مزاجِ سخن

(رباعی)

اے بلبلِ گل ہمچو خموش از سخنت   تا کیست بروزمرۂ اُستادِ فنت
قربانِ زبانِ فارسیت خوش گو   میمِ متکلّم است گویا دہنت

خوش گو در تذکرۂ خود در ترجمۂ میرزا بیدل می نویسد کہ:-

"رباعیٔ آدم الشعرا حکیم رودکی کہ تا حال ممتنع الجواب بود میرزا بعد شش صد سال از عہدۂ جواب آں برآمدند والحق بہ گفتگوئے واقع شدہ خانِ آرزو از آں بسیار محظوظ اند فقیر خوش گو نیز ننگِ ننگاں بسرِ منزلِ جواب رسید ہر سہ نگارش می آید رودکی ؎

آمد برِ من کہ یار کے وقتِ سحر   ترسندہ زکہ زخصمِ خصمش کہ پدر
دادمش چہ بوسہ بر کجا بر لبِ دیر   لب بد نہ چہ بد عقیق چوں بد چہ شکر

ے؎:- نقلِ اصل ۱۲ -

میرزا بیدلؔ ؎

وے خفت کہ ناقہ در کجا خفت بہ گلِ   کردم چہ فغاں از چہ نیادِ منزل

داد از کہ زخود چرا ز سعیٔ باطل   کافتاد چہ بار از کہ ز سر بر کہ بدل

خوشؔ گو ؎

رفتم بہ کجا بباغ کے فصلِ بہار   دل تنگ چہ ساں چو غنچہ چوں بے دلدار

دیدم چو شکستہ گلے از چہ ز بو   گل بد نہ چہ بود نامہ از کہ زیار"

مولف گوید رباعی از آرزو کی نیست بلکہ از عنصری است چنانچہ

خانِ آرزو در مجمع النفایس از عنصری آوردہ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی

دو رباعی در جوابِ عنصری ہم رساندہ اند می فرمایند ؎

برخورد کہ جاں کجا چمن کے بسرِ شام   افشاند چہ زلف بر چہ رو چید چہ دام

درخواست چہ می زد چہ قدح چند جام   واکرد چہ بر برد چہ دل داد چہ کام

ولہ

آمد کہ صنم کجا چمن کے بہ بہار   خوش کرد چہ بو چید چہ گل کند چہ خار

افروخت چہ روسوچہ غم ساچہ کا خت   بخشید چہ بوسہ از چہ لب چند ہزار

رباعیاتِ عنصری و مرزا بیدل و خوش گو در ہر مصراع دو استفہام و دو جواب استفہام دارد الا مصراعِ چہارم رباعی میرزا بیدل کہ سہ دارد و حضرتِ آزاد مدظلہ العالی در ہر مصراع سہ استفہام و سہ جوابِ استفہام آوردہ اند و خوش گو بریں بیتِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی؎

چو مژگانِ نکو یاں شیوۂ رندانہ دارم   کہ در محرابِ طاعت گوشۂ میخانہ دارم

می نویسد کہ :-

"فقیر از لفظِ مژگاں دریں بیت چشمانِ بتاں بہتر می داند اگر قبول افتد چہ مژگاں بہ گوشۂ میخانہ مناسبت ندارد و چشم ہم گوشہ دارد و ہم میخانہ"

مولف گوید، رند جدا باید و میخانہ جدا در صورتے کہ مژگاں را رند قرار دادہ شود جدائی ہر دو ظاہر و در صورتے کہ چشم را رند قرار دہیم برائے جدائی او از میخانہ احتیاج بغرض خواہد رفت و نیز در طاعت افتادن و برخاستن ہست در مژگاں ایں حالت یافتہ می شود نہ در چشم۔

(۲۰)۔ خاکستر:۔ لالہ سرب سکھ رائے از قوم کائیتھ سری باستو و از برادرانِ راجہ رام نرائن موزوں است کہ در حرف المیم می آید۔

خوش گو می نویسد:۔

"از مدتے در بلدۂ عظیم آباد می باشد و از فیضِ صحبتِ فقیہ صاحب دردمند شاگردِ جنابِ میرزا جانِ جاناں مظہر کہ واردِ آں ملک شدہ بود، در دیدِ سخن دامن گیر طبعش گردیدہ اکثر درست می گوید و نثر صاف می نگارد جوانے بخوبی ہا موصوف و از مہربانانِ فقیر است"

ایں شعر راز خاکستر سری کشد:۔

بہارِ گردِ گلِ عارضِ عرق ناکش نگہ بہ چشمِ تماشا ز شوق لبریز است

حرف الدال المہملہ

(۲۱)۔ دبیر:۔ لالہ دولہ رائے برہان پوری سلمہ اللہ تعالےٰ دبیرِ خوش تحریر است و برادر زادہ لالہ خوش حال چند فرحت کہ در حرف الفاء می آید انشا خوب می نویسد و در تاریخ دانی دست گاہ درست دارد

احوالِ خاندانِ نواب آصفجاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن و امرائے آں
دولت تا زمانِ حال بشرح و بسطِ تمام نوشتہ الحال از چندے بنا بر
علاقۂ معاش در حیدرآباد فروکش دارد و با راقم سطور آشنا است
و سلسلۂ آمد و شد از جانبین برپا، از وست ؎

نہ ہر انساں ہُنر دارد نہ دارد — نہ ہر دریا گہر دارد نہ دارد
میانش را نشانے نیست پیدا — کہ می گوید کمر دارد نہ دارد

ولہ

وقتِ جولانِ جنوں است بیاباں مددے — نہ فلک تنگ بود وسعتِ امکاں مددے
می طپید زخمی تیرِ نگہش بر سرِ خاک — تیغِ ابرو مددے، خنجرِ مژگاں مددے
سینہ ام سوخت ز داغِ تپِ مہجوری دوست — آہِ سحری مددے، دیدۂ گریاں مددے

(۲۲) - دانش :- لالا سو بھا رام لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ دریں ایام
در سلکِ ملازمانِ راجہ شتاب رائے ناظمِ عظیم آباد پٹنہ انتظام
دارد بہ "پیشکاری" "پرگنۂ دنوارا" از توابعِ عظیم آباد مامور است و

برادرِ خوردش کھیم رام کہ بینش تخلص می کند بالفعل "منشی سرکار" میر نورالحسن خاں بلگرامی است، این غزل از دانش تحریر می یابد:-

ابروش با حُسنِ سبزامروز یکساں دیدہ ام | تیغِ جوہر دار را در سبزہ پنہاں دیدہ ام
از شفق حُسنِ دگر باشد سوادِ شام را | خوشنما رنگِ مسّی در سُرخیِ پاں دیدہ ام
نیست آساں دست برزلفِ بتاں کردن دراز | شانہ را در سینہ صد زخم نمایاں دیدہ ام
نیست لازم یکسرِ موشکوہ از زلفِ بتاں | آنچہ دیدم دانش از بختِ پریشاں دیدہ ام

(۲۳)- دیوانہ:- لالا سرب سکھ رائے لکھنوی سلمہ اللہ تعالیٰ مولد و منشائے او لکھنؤ است چندے در فرّخ آباد برائے تلاشِ معاش آمدہ بود الحال معلوم نیست کہ کجا می باشد او می طرازد ؎

آہ چہ پُرسی از دلم ہست بغم سرشتۂ | خوں شدۂ گُسستۂ سوختۂ برشتۂ

حرف الذّال المعجمۃ

(۲۴)- ذہین:- روپ نرائن سلمہ اللہ تعالیٰ برادرِ اعیانی راقم سطور بتاریخ بست و چہارم جمادی الاول سنہ اثنین و ستّین و مائۃ والف

(۱۱۶۲ء) روزِ دوشنبہ واردِ شبستانِ وجود شد، آثارِ رشد و سعادت از ناصیۂ او پیدا است از درگاہِ امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم بہ منصبے سرافرازی دارد و در منصب "دولے چند" نامِ اوست بہ مشقِ شعر نو در آمدہ فکرِ خود را از نظرِ اصلاحِ آزاد مدظلہ العالی و حال صاحبِ ذکا سلمہ اللہ تعالیٰ می گذراند انشاء اللہ تعالیٰ رفتہ رفتہ ترقی خواہد کرد حق سبحانہٗ وتعالیٰ از عمر و دولت بہرہ مند سازد از وست

چو دستش را کُند رنگیں حنا آہستہ آہستہ
کُند پرواز رنگ از روئے ما آہستہ آہستہ

خداوندا اگر بیمار شد از دوریِ این رہ
کہ از کوئش رسد بادِ صبا آہستہ آہستہ

ولہ

ہم چو قمری در جہاں شادیم ما
با وجودِ طوق آزادیم ما

یادِ ما تصویرِ جاناں می کشد
عشق می داند کہ بہزادیم ما

ولہ

چہرۂ زیبائے یارِ خویش شب دیدم بخواب
صبحدم چوں چشم وا کردم بر آمد آفتاب

اشتیاقِ دیدنِ رُوہیت جگر خوں کردہ است
اے بقربانت روم یکدم بروں آ از نقاب

انتظارت می کشد اشب فہین از حد فزوں
گر تو فرمائی کرم بہتر بود ای ماہتاب

ولہ

افسوس کہ از دولتِ دیدار تو دُورم
تقدیر چنیں بود قضا را چہ کُند کس

حرف الرّاء

(۲۵) - رَامؔ :- لالا رام پرشاد، برہان پوری از قومِ کائستھ سکسینہ سلمہ اللہ تعالیٰ "رام" ہم لفظِ فارسی است بہ معنیٔ معروف است وہم لفظِ ہندی کہ نامِ مقتدائے معروفِ ہنود است مشارٌ الیہ در فکرِ رام کردنِ وحشیانِ معانی می باشد و دریں ایام در برہان پور می گذراند از وست ؎

آہِ حسرت می کشد از رشکِ ما بادِ صبا
از دمِ ما غنچۂ تصویر خنداں می شود

حرف السّین المہملۃ

(۲۶) - سبقتؔ :- لکھنوی، نامش سُکھ راج است بضمِ سینِ

مہملہ وسکونِ کافِ عربی وراءِ مہملہ و الف وجیم عربی گوئے سبقت
از چالاکانِ میدانِ سخن می برد و متاعِ گراں مایۂ آفرینِ نقودِ سرۂ
معانی می خرد، قومش کائستھ انایہ است و اصلش خاندانِ بلند پایۂ
آبائے او بہ نوکریٔ عمدۃ الملک اسد خاں وزیرِ اعظم سلطان اورنگ
زیب عالمگیر روزگار در کمالِ اعتبار بسر می بردند، سبقت از عنفوانِ
شعور در کسبِ فنونِ نحو و صرف و منطق و بیان و معانی و معمّا و تاریخ
و صنائع و بدائع و حساب و طب و اصطلاحات و تحقیقِ مسائلِ صوفیۂ
صافیہ اُفتاد، و حیدِ روزگار برآمد، و جاہتِ صُوری با کمالِ معنوی
داشت و اصلاحِ شعر از جنابِ میرزا بیدل می گرفت ۔

میرزا اکثر می فرمود کہ :۔

"سبقت بر جمیعِ ہند و نثر اوان عصر سبقت دارد"

چندے میر سامانی و دیوانیٔ سرکارِ سید اسد اللہ خاں معروف بہ نواب
اولیا ہمشیرزادۂ قطب الملک بارہہ وزیرِ اعظمِ محمد فرخ سیر بادشاہ سرانجام می

دارد و در محاربات دکن ہمراہ لشکر امیرالامرا سید حسین علی خاں برادر قطب الملک مذکور تردّدات نمایاں بہ ظہور رسانید جنگ نامۂ فتح امیرالامرا کہ بر داؤد خان افغان پنّی یافتہ در بحر "شاہ نامہ" قریب ہفت صد بیت منظوم ساختہ از نظر امیرالامرا گذرانیدہ و بہ انعام پانصدی منصب پادشاہی کامِ دل اندوخت و بعد برہم شدن دولت "سادات بارہہ" در صوبۂ مالوا بہ عنوانِ جماعہ داریٔ سہ صد سوار اوقات بسر می برد۔

لالا خوش گو می نویسد کہ:۔

"فقیر خوش گو از عنفوانِ شعور بجد متش بندگی داشتہ و در رسائل عروض و قافیہ و معمّا واکثر دواوینِ تازہ گویان بہ پیشِ او گذرانیدہ، چوں نسبت ہم عمری داشتم بے تکلفانہ توجہ می فرمود، چہ گویم چہ حقوقِ گراں مایہ بر من دارد خدائے غفّار غریقِ رحمتِ خود گرداند، در ماہِ شعبان سالِ ہزار و صد و سی و ہشت (۱۱۳۸ھ) ایں خبر سامعہ کوب یارانِ دہلی گردید کہ آں فرزانۂ

یگانہ کہ در سرزمینِ مالوا بہ طریقِ جماعہ داراں گذران می نمود نوکرِ راجہ

گردھر بہادر ناگر گجراتی بود از اتفاقات باوجود آں کہ با راجہ صحبتِ

کباب وغیرہ گرم داشت بر سرِ طلب سپاہیان پرخاش ہم رسید و در

ہنگامِ سواری کار تیر و تفنگ کشید چناں چہ یک زخمِ تیر دستِ او بر بازوئے

راست راجہ رسید ازیں معنی خیلے برآشفت و سخت ہنگامہ برپا شد

باقی بیگ خاں نام افغانے کہ باپنجاہ سوار رفاقت کردہ بود چوں تاب و تنگ

شد عارِ فرار بر خود پسندیدہ و او کہ مردانہ پائے ثبات افشردہ بود

زخمِ تیر کاری برداشت و بر زمین اُفتاد و دیگر مردم معدود کشتہ و فرار

شد ندر مقے از حیات باقی داشت کہ دستگیرش کردہ پیشِ گردھر بردند

آں بے مروت ایں چنیں عزیز را پے سپرِ فیل ساخت۔ ع۔

"حق تعالیٰ ہرچہ خواہد آں شود"

حکیم چند ندرت تخلص از یارانِ قدیم اوست ایں مصراع تازہ تاریخش

بتفاوتِ یک سال یافتہ۔ ع۔

ہائے سکھراج زما سبقت کرد"

وفقیر چنیں درست نمودم۔ ع :—

کرد سکھراج زما سبقت ہے"

مخفی نماند کہ درمیانِ کاف و را، لفظِ "سکھراج" ہائے مختفی زبانِ ہندی واقع شدہ کہ در تقطیع ساقط است مثلِ "نونِ غنّہ" زبانِ فارسی کہ فی الجملہ در تلفظ می آید و در تقطیع ساقط می شود چوں جاں فشاں بروزنِ فاعلن۔

کلّیاتِ او بہمہ جہت قریب دہ ہزار بیت بود در ہرج و مرج کہ باو رو داد تلف شد مگر ایں ابیات کہ خوش گو از و نقل کردہ ثبت می شود از جنگ نامۂ اوست ؎

کتا بیست رنگیں سوادِ چمن | کہ دارد ز نامِ خدا سر سخن
چہ معنی کہ در نسخہ ام صرف نیست | برنگینیٔ حرفِ شنجرف نیست
کجا شاعرے معنی اندیشۂ | بہ تلمیذیٔ حق خرد پیشۂ

خرد پیشه ام حرف حق می زنم . نقاب بے تحقیق شق می زنم

در بیانِ کوچ امیر الامرا گوید :-

در اقلیم و آفاق اُفتاد شور کہ خورشید بر ظلمت آورده زور

سپاه از شمارِ کواکب فزوں چو مرّیخ تیغ آب داده بخوں

چہ گویم کہ حیرت شبیخوں زده است بہ صحرا فلک خیمہ بیروں زده است

و نیز در آں مثنوی بہ تقریبے گوید :-

مخالف دمے چشم عبرت کشاد کہ تتّی در عہ دیوارِ قلعہ فتاد

تو گفتی کہ معراجِ حق رو نمود درِ آسماں بر پیمبر کشود

و چوں نام اسد اللہ خاں کہ نوکرِ او بود دریں بحر گنجائش نہ کرد

بسکتہ ۔ لہذا بایں حسنِ ادا ، ادا نموده :-

بہ نامش کہ شیرِ حق از آگہی است ادب سکتہ معذور اسد اللہی است

ولہ

چو نوبت بہ عالم علی خاں رسید ظفر آفریں آفریں خواں رسید

به بالائے فیل آں جوانِ غیور — نمایاں چو رمزِ تجلّی ز طور

از غزلیاتِ اوست

مده تکلیفِ مَی آں دلبرِ گیسو مسلسل را — که ہم دردِ سر شد بر جبیں چوں سوِ صندل را

به یادت از کتابِ دل کجا حرفے بود ظالم — به طفلی خوانده بودے زیں گلستاں بابِ اوّل را

به فقر آماده گاں ہرگز نه سازد ننگِ رسوائی — بگو با تاج تا پوشد ہماں عیبِ گلِ گل را

وله

کلفتِ آں جانیم ویرانی چه و تعمیر چیست — گردِ ہستی گر نباشد خاکِ دامن گیر چیست

عبرتے آخر ز طفلی جز گناہے کار نیست — خونِ مادر خورده‌ای غافل از خود شیر چیست

وله

چه خوں که در دلِ قمری نه کرده ظالم — بباغ رفتی و شمشادِ سرو قد بر خاست

وله

ہر که نظّاره بر آں مصحفِ رخسار کند — یاد گیرد سبقِ بوسه و تکرار کند

وله

او بہ فکرِ من است و من فارغ   بندگی ہم خدائے دارد

ولہ

چو نقشِ پا بسرِ کوئے انتظارِ کسے   نشستہ ام کہ شوم خاکِ رہ گذارِ کسے
مرا چو رشتۂ رگِ جاں بخویش می پیچد   خدا نکردہ کہ اُفتد گرہ بہ کارِ کسے
شد از خطوطِ شعاع ایں سخن بہ من روشن   کہ ہست در دلِ خورشید خارِ خارِ کسے
ز رنگِ باختنِ یار سخت حیرانم   بہ رنگِ آئینہ شد مگر دو چارِ کسے
خدنگِ او بدلم تا نشستہ بیروں رفت   سہی قداں نہ نشینند در کنارِ کسے
بہ بزمِ وصلِ بُتاں بہ کہ شمع ساں سفتب   کُنیم نقدِ دل و جانِ خود نثارِ کسے

ولہ

بسکہ مجو سعیٔ بے حاصل بود اندیشہ ام   در دویدن شد برنگِ موج قطعِ ریشہ ام

ولہ

چو تصویر از بساطِ وہم چیدم بزمِ نیرنگے   فشاندم دامن از ہستی بقدرِ گردشِ رنگے
خموشی سازِ آرام است تا کے ہر زہ نالیدا   شنیدم ایں قدر از پردۂ گوشِ گرآہنگے

ہدایت یک طرف ترسم کہ صحبت ہا اثر دارد — بود شیخ عصا در دست من سبقت گہن لنگے

(رباعی)

اے از نگہ گرم تو بینائی داغ — دید نوز کوری دلت دادہ سراغ

تو چشم زخس پوشی و خس ہم ایں جا — میلے ست کہ شد سرمہ کش چشم چراغ

حرف الشّین المعجمہ

(۲۷)۔ شہود:۔ بال مکند از قوم کایستھ است سری باستو کہ در دفاتر سلاطین امرائے ہند ارباب قلم اکثر ایں قوم می باشند لیکن در ممالک دکن ارباب قلمی ایں ہا بیشتر برہم خوردہ سببش ایں کہ از وقتے کہ در ممالک دکن "حصہ ربع" از حاصل ملک بہ غنیم مقرر شدہ و در امر ریاست شرکت بہ وقوع آمدہ براہمہ دکن را طرفہ قوتے بہم رسید کہ دور دور اینہا است، ریاست غنیم درو دمان ساہو بھونسلہ بود، بالاجی راؤ کہ از براہمہ کوکن است و در سنہ اربع وسبعین و مائۃ والف (۱۱۷۴ھ) تا لب تہی کرد در ایام اقتدار خود، دودمان ساہو را

برہم زدہ زمامِ ریاست بدستِ خود آوردہ و خاندانِ ساہو را در
گوشۂ تعطیل نشاندو ہم چنیں فریقے دیگر از براہمۂ دکن در ریاستِ
اِسلام سرایت کردہ اند و در جمیع سرکاراتِ امرا، و حکّامِ دکن قومِ
کائستھ و کتھری را معطّل ساختہ یک قلم دفاتر و کارخانہ جات را
بہ اختیارِ خود آوردہ اند تا بہ حدّ ے کہ متصدیانِ قاضی خانہ ہم
"براہمہ" اند و با وصفِ تخالُفِ دین و تعصّبِ ملّت مسائلِ شرعی را
یاد گرفتہ اُمورِ متعلقۂ قضا را تمشیّت می نمایند۔

شہود متّصف بہ اخلاقِ گزیدہ و آدابِ پسندیدہ بود، وطنِ اصلش
سرکارِ مانک پور مضافِ الٰہ آباد است جدّا وے بہ مقتضائے آبخورد در ممالکِ
بنگ (بنگال) و بہار بہ عمدگی می گذرانید۔ عمّ شہود رائے رایاں
عالم چند رشدے عظیم پیدا کرد و بوالا پایۂ دیوانیٔ نواب شجاع الدولہ
بہادر ناظمِ بنگالہ فائز شد، شہود طبعِ رسائے دارد و سخنِ جیّد بروئے
کار می آرد با علومِ عربیہ ہمسری داشت و تحریر اقلیدس پیش بزرگی گذرانید

بعضے از نتائج طبعش این ست ؎

چو شمع کی بود از سوختن فراغ مرا	فروخت عشقِ نکویان بدستِ داغ مرا

ولہ

نگہدار از شکار لاغر ما موسِ صیادی	کہ با دستِ تہی از صیدگاہ امروز می آئی

ولہ

بغرقِ روزگار ریخت پیری خاکِ مایوسی	ہنوز ای بے خبر با بازیِ طفلانہ مانوسی
بہ عقلِ دوربین ای مردِ حکمت پیشہ می نازی	عبث با بالِ کرگس می بری بگذار کاووسی

ولہ

مکن اشک مرا بے قدر ای مژگانِ تر رحمے	برین طفلِ غذا پروردہٴ خونِ جگر رحمے

ولہ

کریمان را چو زر نبود بکف مُردن ہوس باشد	کہ دخل و خرج شان چون آمد و رفتِ نفس باشد

ولہ

صبح محشر ہمہ تن تیغِ زبان خواہد بود	زخمِ مظلوم اگر نیمہ دہان ست امروز

وله

می کُنم مشقِ خاکساری ها — خوش‌نویسِ خطِ غبار منم

وله

بر دلِ پیران قیامت می کُند یادِ شباب — طاقِ نسیانِ جوانی قدِ خم گشته را

وله

رشتهٔ ما دانه هم چون موج گوهر می شود — این خط از سیرِ رجوعِ نقطه از سر می شود

وله

اندکی به که سرِ خویش ز دنیا پیچی — می توان صلح به تخفیف ز دستار نمود

وله

چون گهر از عالمِ آبی حریفان می رسم — اختیاری نیست گر هر سو بسر غلطیده ام

وله

تا سر از بیضه برون آوردم — سر به مُهرِ قفسم پرواز است

وله

هر چند امتلا زدہ از نعمتِ وجود   عالم ہنوز نو بر ہستی نہ کردہ است

این رباعی در مبارک بادِ ظفرِ نواب مہابت جنگ کہ بر شمشیر خاں افغان یافتہ بود موزوں کردہ ؎

از بیم تو تیرہ روزِ اہلِ دکن است   صبحِ شبِ عیش دشمنانت کفن است

آخر سر شمشیر قلم چوں نہ شود   سر بر خطِ تو ہزار شمشیر زن است

خوش گو می نویسد:۔

"فقیر گفتم کہ: سر بر خط فرمان آمدہ تنہا سر بر خط تردّد دارد۔"

فرمود:۔

"در مدار الافاضل آمدہ"

"چوں سند نہ دادہ حرف باقی است"

مولف گوید۔ صاحبِ برہانِ قاطع می طرازد:۔

"سر بر خط داشتن و سر بر خط نہادن کنایہ از اطاعت کردن و فرماں برداری باشد"

ازیں جا دریافت می شود کہ لفظِ فرمان ضرور نیست۔ این ابیات از مثنوی شہود است کہ در بیانِ جنگِ نواب احترام الدولہ ہیبت جنگ با مصطفےٰ خانِ افغان گفتہ ے

بآں گرم خونے کہ دارد پدر — بشمشیر در دم بُرید از پسر
سرِ نامداراں زبس کردہ بند — نگیں خانہ شد حلقہ ہائے کمند
شد از بیم در سینہ پنہاں نفس — نزد دم درآں عرصہ جز تیغ کس
بدل زخمہا خنجر افگندہ بود — بنامِ دلیران نگیں کندہ بود

(۲۸)۔ شفیق :- تخلص لچھمی نارائن ماتحر مولفِ ایں صحیفہ از قومِ کتھری کپور است جدِ او بھوانی داس ہمراہِ اردوئے عالمگیری از لاہور وارد دکن شدہ در اورنگ آباد رنگِ توطن ریخت و بہ صیغۂ نوکری بسر بردہ ذی اعتبار برآمد و دریں جا صاحب اولاد گردید ولدِ متوسطِ او رائے منسارام کہ عبارت از والدِ مولف است دہ سالہ بود کہ بھوانی داس رختِ سفرِ آخرت بربست والد در ظلّ عاطفتِ

لالاجسونت رائے کہ ہم جدّی بود و بہ علم و فضل و اتصاف داشت تربیت یافتہ در وقتِ نواب آصف جاہ غفران پناہ "بہ پیشکاریٔ" صدارتِ شش صوبۂ دکن مامور شد و تا حالتِ تحریر کہ قریب بہ چہل سال است سرانجام می دہد نواب صمصام الدولہ بہادر مرحوم اورنگ آبادی کہ در آدم شناسی و فیض رسانی یکتائے زمانہ بود در ایامِ وکالتِ خود بسفارشِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی او را بہ منصبے نواخت و پیشکاریٔ بخشی الممالک دکن عنایت کردہ خدمتِ فقرا را با خدمتِ امرا ضمیمہ ساخت و ہمیشہ موردِ مراحمِ تفضلات داشت، والد مرحوم خدمتِ ذی شان را بہ آئینِ شائستہ سرانجام داد۔

مولف در گل زمینِ اورنگ آباد دوم صفر سنہ ثمان وخمسین و مائتہ والف (۱۱۵۸ھ) چہرۂ ہستی برافروخت و از بدوِ شعور در ظلِ عنایت آفتابِ روشن کلامی جناب میر غلام علی آزاد بلگرامی مدظلہ السامی تربیت یافتہ از سواد و بیاض واقف گردید و در اقتدارِ نواب

صمصام الدولہ مرحوم بہ منصب و خطابِ "دولت چند" سرفراز شد الحال در سایۂ عطوفتِ والد سلمہ اللہ تعالیٰ و ظلّ تربیت جنابِ آزاد مدظلہ العالی کسبِ سعادت می نماید و نتائجِ طبعِ ناقصِ خود را بہ نظرِ کیمیا اثرِ آں مرشدِ برحق می گذراند توجہے کہ آبائے علوی را بر اولادِ سفلی مبذول می شود از جنابِ آزاد بر مولف مصروف است ؎

اگر ہر موئے من گردد زبانے سراید ہر زبانم داستانے

ایزد جلّ جلالہٗ ایں نخلِ سایہ گستر را بہ سرِ بندہ مخلد و مستدام دارد

مولف گوید ؎

لامکان است مقامِ آزاد فوقِ عرش است خرامِ آزاد

سبحہ گرداں ز کواکب ہر شب فلکِ پیر بنامِ آزاد

خرمنِ ہستیٔ اعدا سوزد برقِ رخشانِ حسامِ آزاد

در گلستانِ جہاں ہر گل و خار موردِ رحمتِ عامِ آزاد

جدِ او، ساقیٔ کوثر باشد آبِ خضر است بہ جامِ آزاد

گل شود گوش ہمہ تن بہ چمن — گر برد باد پیامِ آزاد
پیشِ آئینہ ضمیراں طوطی — می کند وصفِ کلامِ آزاد
اے خداوندِ جہاں باد مدام — ساغرِ عیش بہ کامِ آزاد
صاحبِ ہردو جہان است شفیق
ہر کہ گردید غلامِ آزاد

سابق بیُمنِ تربیتِ آں جنابِ فیض مآب ذوقے بہ سخن پیدا کردہ شکستہ بستہ مصرعے یا بیتے موزوں می کرد و صاحب تخلص می نمود چوں حضرتِ آزاد در سنہ ست و سبعین و مائتہ و الف (۱۱۷۶ھ) ازیں تخلص مطلع شدند شفیق تخلص عنایت فرمودند۔ نظر بریں کہ میر محمد مسیح صاحب تخلص در فارسی گذشتہ است چوں اشعارِ ریختہ و ہندی فقیر بالِ شہرت بہم رساندہ صاحب تخلص در زبانِ ریختہ و ہندی بحال داشت و در زبانِ فارسی شفیق مقرر نمود مگر در بعضے بحور کہ شفیق نہ می گنجد ناچار تخلص صاحب آوردہ می شود تاریخِ مرحمت

تخلص را "تخلصِ نو" یافتم و مصرعے دیگر نیز تاریخ برآوردہ دریں قطعہ نظم کردم ؎

از حضرتِ فیض بخشِ آزاد
گردید مرا تخلص انعام

گفتم تاریخِ ایں عنایت
امدادِ شفیق شد مرا نام
(۶ ۷ ۱۱)

امید کہ از اوستادانِ روزگار و نقّادانِ کاملِ عیار ایں کہ از خورد بینی دُور بودہ بہ اصلاحِ مزخرفات پردازند و ستم ظریفی را کار نفرمودہ از آہوگیری دُور باشند ؎

آناں کہ خاک را بہ نظر کیمیا کُنند
آیا بود کہ گوشۂ چشمے بہ ما کنند

ایں چند بیت طبع زادِ خود را بہ ترتیبِ ردیف بعرضِ قدر شناس می رساند ؎

مصرعِ ابروئے او بسم اللہ عنوانِ ما
مُصحفِ رخسارۂ او دینِ ما ایمانِ ما

بسکہ از گفتارِ ما ریزندگاں را نگہا
کردۂ صورت گراں شد صفحۂ دیوانِ ما

ولہ

بر دلِ ما التفاتے ہست چشمِ یار را / اُلفتے بسیار با مینا بود میخوار را

چشمِ او بر ما نگاہے گر ندارد عیب نیست / می شود پرہیز لازم مردمِ بیمار را

گر خود آرائی ہوس داری شنو عرضِ شفیق / اندکے تحریف باید چہرۂ گلنار را

ولہ

فزود جلوۂ او سیلِ گریۂ ما را / طلوعِ ماہ کند بیش آبِ دریا را

بگوشِ زاہدِ پیر ایں سخن مگر نہ رسید / کہ فیضِ عشق جواں می کند زلیخا را

ولہ

صبح گاہی دید او آئینہ را / دادِ شکلِ آبروے آئینہ را

خاکساری صیقلِ دل می شود / خاک می سازد نکو آئینہ را

جلوۂ قدرت تماشا کردنی است / داد آں گل رنگ و بو آئینہ را

غیرتِ یکتائیے او جوش زد / زد بسنگ آں تند خو آئینہ را

آتشِ خارا گدازِ حُسنِ او / می نماید آبِ جو آئینہ را

ولہ

واله از نقش و نگار خود ز بس افتاده است — می کشد تصویر خود را هر زمان بهزاد ما

وله

تعالی الله چه دولت شد میسر ناگهان امشب — که آمد بر سر بالین من آن جان جان امشب
هم آغوشم به جانان طالع بیدار را نازم — مگر در خواب نوشین است چشم آسمان امشب
چو گل ریزی که ریزد بر زمین گلهای آتش را — مرا افتاد بخت دل ز چشم خون چکان امشب

وله

غنچه ها بشگفت و طفل گل عذارم بر نگشت — صد گریبان پاره شد دامن سوارم بر نگشت
گریه می آید مرا بر حال خود در فصل گل — گشت آب رفته در جو نگارم بر نگشت
هر کسی را می رسد نوبت بدور آسیا — بر مراد خاطر من روزگارم بر نگشت
سخت حیرانم چه پیش آمد الهی خیر کن — دیر شد باد صبا از کوی یارم بر نگشت
گر جهان برگشت از من نیست پروایم شفیق — شکر ایزد را که از من گلعذارم بر نگشت

وله

بزور لعل دلم برده و انکار است — فدای ناز تو صد لعل این چه کردار است

تو چشم را ہمہ سو افگنی و من ترسم | ازیں سبب کہ مزاجش علیل بسیار است
بجانب دل ما ہم تواں نگاہے کرد | ترا ہمیشہ بآئینہ گر سرو کار است

ولہ

نقدِ جاں در عوض عشق بتاں ایں ہمہ نیست | منفعت گر نہ دہد دستِ زیاں ایں ہمہ نیست
انقلابے عجبے گردشِ گردوں دارد | می بیارید کہ عمرِ گذراں ایں ہمہ نیست
دل و دیں دادہ خریدیم قدحِ بادۂ ناب | شکر درگاہِ الٰہی کہ گراں ایں ہمہ نیست

ولہ

زاہدا ایں زہدِ تو پیشِ ریائے بیش نیست | نوش باید کرد جامِ می کہ مائے بیش نیست
نیستم ناداں کہ بر امید خالی دل نہم | دیدہ ام انعامِ عالی مرحبائے بیش نیست
گوہرِ غلطاں چہ باشد تا بخود نازاں شود | پیشِ دندانِ تو دیدم جبہہ سائے بیش نیست

ولہ

چہ ستم ہا بدل از چشمِ سیہ مستِ تو رفت | شیشۂ تحفہ صد افسوس کہ از دستِ تو رفت
آہ را ضبط نہ کردی بہ تحمل ای دل | حیف مصراعِ بلند از نظرِ پستِ تو رفت

مو برآمد بزبان ای کمر نازکِ یار — در میان حرف چو از نیستی و هستِ تو رفت
دستِ مالیدنِ تو سود نه بخشید شفیق — حیف چو رنگِ حنا فصلِ گل از دستِ تو رفت

ولہ

مُشتِ غبارِ ما نشد اکسیر گو مشو — گر صندلِ صداعِ تحمّل شود بس است

ولہ

سوخت یا بشکست یا خون شد نمیدانم چہ شد — شب کہ در زلفِ سیاہِ او دلِ بیتاب رفت

ولہ

شکستِ توبۂ ما را بہار شد باعث — ہزار بار نوائے ہزار شد باعث
خدا گواہ کہ مے را بہ لب نیالودم — برائے مستیِ من چشمِ یار شد باعث
دماغِ رفتنِ کوئے بتاں نبود مرا — ولے چہ چارہ دلِ بے قرار شد باعث

ولہ

ظالماں را باشد از روزِ ازل کردار کج — ہست عقرب را دُمِ کج مار را رفتار کج
غنچہ زیرِ برگ می گردد نہاں از روئے شرم — جامہ زیبِ ما چو بندد در چمن دستار کج

ولہ

بہار آمد و شد در چمن ہوائے قدح | بیار می کہ دہم توبہ رونمائے قدح
دریں بہار ز می دست بر نہ می دارم | قسم بہ گردنِ مینا قسم بہ پائے قدح
مرا چو سوسن اگر دہ زباں شود پیدا | خدا گواہ کنم صرف در ثنائے قدح
ز یار بادہ طلب کن بوقتِ بارشِ ابر | کہ مستجاب شود ایں زماں دعائے قدح
ز بسکہ بے خبرم دید در چمن ساقی | نمود لطفِ گلِ تر مرا بجائے قدح
بکوئے میکدہ مستے کہ می فتد ز پا | بلند دست کند گوید ایں کہ ہائے قدح
سفید باد الٰہی چو ماہِ نو ز برص | لبِ کسے کہ نہ گشتہ است آشنائے قدح

ولہ

چرا ز بزمِ من افسردہ می روی ای شیخ | چو شمعِ کشتہ چہ دل مردہ می روی ای شیخ
چہ شد کہ پائے تو در راہ می کند لغزش | مگر ز میکدہ می خوردہ می روی ای شیخ
بہ نوشِ دُردیہٖ بادہ صاف شو ز شفق | چرا غبار بدل بردہ می روی ای شیخ

ولہ

چه باشد گر بحالم مهرباں شاہے چنیں باشد | میانِ ہالۂ آغوشِ من ماہے چنیں باشد
من از دستِ دلِ خود در رہِ آسائشی بینم | کجا آرام چوں در سینہ بدخواہے چنیں باشد
نہ می گویم کہ بر من جور کُن یا مرحمت فرما | بقربانت روم گاہے چناں گاہے چنیں باشد
بزلفِ عنبرینش می کُنم چوں شانہ گستاخی | مرا ہم گر میسر دست کوتاہے چنیں باشد
شفیق ما براہِ نی سوارے داد جاں آخر | تواں از سر گذشتن گر سر راہے چنیں باشد

ولہ

پائے تو زخونِ مژہ گلفام تواں کرد | ای شوخ بہر رنگ ترا رام تواں کرد
ہر چند کہ از جورِ تو در سینہ نفس نیست | آہے بہر اسلوب سرانجام تواں کرد
گر دشمنِ بدکیش مرا باز گذارد | در سایۂ دیوارِ تو آرام تواں کرد
دستِ تو شفیق است تہی فصلِ بہار است | پیمانہ از پیرِ مغاں وام تواں کرد

ولہ

چوں کُنم در دلِ خود نقشِ دلارامے چند | بر عقیقے نہ توانم کہ کُنم نامے چند
نیست معلوم کہ من بعد چہ تدبیر کُند | ماندہ در وعدۂ آں ماہ جبیں شامے چند

برلبِ نازکِ او بوسہ تواں داد شفیق — کہ مرا یاد کُند بازِ بدشنامے چند

ولہ

دوش دیدیم بہ کوئے تو گرفتارے چند — در قدم ہارسنے چند زدستارے چند

دلِ ما رفت بہ تاراجِ سرِ زُلفِ بُتاں — مُہرۂ دولتِ ما بُرد سیہ مارے چند

گر رسد فصلِ گل امسال چہ تدبیر شفیق — نیست باقی زگریباں بگلو تارے چند

ولہ

صبح دیدم بہ چمن غنچۂ خندانے چند — پارہ کردند بہ بوئے تو گریبانے چند

مصحفِ روئے تو ایمانِ دلِ صد کافر — ہندوئے خالِ تو اسلامِ مسلمانے چند

شانہ رحمے کُن و آشفتہ مکن دلہارا — جمع گشتند درآں زُلف پریشانے چند

ولہ

لازم آمد مفلسی ہر جا سخن گستر بود — سروِ موزوں مصرعے دارد ازاں بے بر بود

ولہ

نگاہِ مستِ تو بازار ستم نخواہد ماند — بخوابِ امن غزالِ حرم نخواہد ماند

کمن بہ بسترِ گل ناز این قدر شبنم　　کہ این نشستِ تو تا صبح دم نخواہد ماند

ولہ

دمے کہ شورِ جنوں آشکار خواہم کرد　　ہزار جیب نثارِ بہار خواہم کرد
قسم بہ مصحفِ رویش بہ کعبہ رخ نکنم　　طوافِ کوچۂ او بار بار خواہم کرد
نہ وعدہ، نے نگہے، نے پیام، آہ چہ طور　　تسلّیِ دلِ امیدوار خواہم کرد
نہالِ بید نشانم بہ تربتِ مجنوں　　اگر غزالۂ خود را شکار خواہم کرد
ہزار تنگِ شکر وقفِ طوطیان سازم　　بآں شکر لب اگر چشم چار خواہم کرد
براہِ مقدمِ آں آفتابِ عالم تاب　　چو شبنم نگراں انتظار خواہم کرد
غبارِ من نہ تواند کہ گردِ او گردد　　چہ ساں رفاقتِ آں نے سوار خواہم کرد
دلم مسوز کہ این لعلِ بیش قیمت را　　پس از وفات چراغِ مزار خواہم کرد
شنیدہ ام کہ بسوئے شفیق می آئی　　بیا بیا کہ دل و جاں نثار خواہم کرد

ولہ

غم نیست اگر از تو جفا شدہ شدہ باشد　　بر غیر نشد بر سرِ ما شدہ شدہ باشد

ما با قدِ خم دیدۂ خود گوشہ گرفتیم گر ماہِ نو انگشت نما شد شدہ باشد
ما را کہ سر چیدن و بو کردنِ گل نیست گر بادِ سحر غنچہ کشا شد شدہ باشد

ولہ

دل شیفتۂ کوئے بتاں شد شدہ باشد بے من بہ تماشائے چناں شد شدہ باشد
در خاطرم از جوشِ خیالِ تو بہار است گر باغ بتاراجِ خزاں شد شدہ باشد

ولہ

گر وحشتِ دل با زنزوں شد شدہ باشد دیوانہ از قیدِ بروں شد شدہ باشد
از کف نہ دہم شیوۂ نیکوئی خود را گر دشمنِ بد کیش زبوں شد شدہ باشد
بے یاوریٔ بخت سکندر نخورد آب ہر چند خضر راہ نموں شد شدہ باشد
ساقی سرِ مینا و سبو باد سلامت جامے اگر از دست نگوں شد شدہ باشد

ولہ

دید چوں آئینہ حیراں گردید سخت از کردہ پشیماں گردید

ولہ

به گمانِ روزِ محشر ز زمیں برقص خیزم اگر ای کشیده قامت به مزار خواهی آمد

ولہ

ہزار شیشۂ دل را شکست و خود مخمور کسے چو چشمِ سیاہِ تو احتساب کرد
بیا بجانبِ حق آمن خود اگر خواہی کہ مرغِ قبلہ نما را کسے کباب کرد

ولہ

با غیرِ ما ز لطف مئے ناب می کشد بر ما ز غصہ تیغِ سیہ تاب می کشد
چوں سرخ نقطۂ کہ بود درمیانِ بیت قشقہ دو ابروئے تو ز خوں ناب می کشد
اوّل بہ خونِ تازۂ ما تر کند قلم صورت گرے کہ آں رخِ شاداب می کشد

ولہ

در زمینِ ما نہالِ خرمی کم می دہد گلشنِ عشق است ایں جا نخلِ ماتم می دہد
دست در داماں او بر خیزم از زیرِ زمیں ہم چو آں خار و گلے کز خاک باہم می دہد
عشق را در سینۂ عاشق بود نشو و نما ایں شجر ایں جا بقدرِ قدِ آدم می دہد

ولہ

یافتم در بزمِ محمودؔ زدیده دیدنِ ہائے تو — این قدر در عالمِ مستی مرا ہم ہوش بود

ولہ

چوں آں ہندو پسر تحریرِ دیوانِ سخن سازد — بہر بیتے کہ می سازد "لہ" از خونِ من سازد

لفظِ "لہ" کہ از شنجرف بر بیت می نویسد معنئ آں در ہندی خون است :- ؎

. . . .

کسے ہم با وجودِ خوب باید می کند سودا — چہ ساں دیوانہ کوئے تو با سیرِ چمن سازد

ولہ

بدفعِ چشمِ بدِ زاہدانِ دل مُردہ — زلائے بادہ نویسند بر کفن تعویذ

مناسب است ز سنگِ دلِ توای شیریں — برائے تربتِ بے چارہ کوہ کن تعویذ

ولہ

می کنند آئینہ را از بس تماشا بیشتر — دل رُبایاں رونما آرند دل ہا بیشتر

شورِستاں را فرو نشاند مُہرِ خاموشی — چشمِ او شد از جواہر سُرمہ گویا بیشتر

برنمی دارد کسے از شاخ آہو میوہ ٔ — میل ابرویش چرا داری تمنا بیشتر
یار شب تشریف آوردہ شور آمد ز رقیب — سگ نماید در شب مہتاب غوغا بیشتر

ولہ

چو آں دیواں کہ نام شاعر از شنجرف می دارد — من مقتول آیم سرخرو در دامن محشر

ولہ

دل ز ابرویت فغاں دارد ہنوز — کشتۂ تیغ تو جاں دارد ہنوز
سوختم در راہِ عشق او تمام — بدگمانِ من گماں دارد ہنوز
ہم چو خورشیدے کہ باشد در سحاب — چہرۂ خود را نہاں دارد ہنوز

ولہ

سرخی چشم من از پیمانہ بہتان است و بس — عکس چشم مست او در چشم حیران است و بس
مژدۂ دل نو بہار آمد بہ چندیں زور و شور — دست بُرد بخیۂ من با گریباں است و بس
تا بروز حشر دارد زندہ نام من شفیق — شعر تر در حق شاعر آب حیواں است و بس

ولہ

مستی خوش است فصلِ بهار اعلی الخصوص　　بر نالهٔ حزینِ هزاران علی الخصوص

ولہ

حالِ منِ مجنون بہ غزالاں کہ کند عرض　　زنجیریِ شہرم بہ بیاباں کہ کند عرض

در وقتِ مرض خیر بہ بیمار مفید است　　این حرف بآن نرگسِ فتان کہ کند عرض

امروز خبر دار شد از حسنِ خود آن ماہ　　این مژدہ بہ آئینۂ حیراں کہ کند عرض

ولہ

نباشد حلقہ حلقہ زلف در دامنِ عارض　　کہ بال افشاند طاؤسی میانِ گلشنِ عارض

ولہ

ای تغافل پیشہ کی باشد روا ظلم این نمط　　غیر را خطی و ما را نیست پیغامی فقط

ولہ

گر شدم مجروح از تیغِ تو ای ظالم چہ شد　　زخمِ دل را می کند بہ مرہمِ زنگارِ خط

ولہ

بہارِ عمر کجا می روی خدا حافظ　　ز کفِ چو رنگِ حنا می روی خدا حافظ

عسس ز شوخیٔ مستاں خبر نہ می داری — کہ سوئے میکدہا می روی خدا حافظ
ز خارہائے مغیلاں پُر است وادیٔ عشق — شفیق آبلہ پا می روی خدا حافظ

ولہ

مژہ کی گریہ را شود مانع — سیل را خس کجا شود مانع
طالبِ دیدنم نہ گل چینم — بہ چمن آرا چرا شود مانع
از درِ او کنارہ می خواہم — لیک شرطِ وفا شود مانع

ولہ

رنگِ مہرویاں بپرواز آمد از خورشیدِ من — گل کند چوں صبح کم گردد چراغاں افروغ

ولہ

ہوائے ابر اگر می کند ترا تکلیف — بساز شیشہ تہی پُر بجا کند تکلیف
بغیر کفر گزیدن مرا گزیرے نیست — کہ گیسوئے تو جدا خط جدا کند تکلیف

ولہ

چشمِ او دیدہ ز اُستاد گرفتیم سبق — ما ہمیں عین و ہمیں صاد گرفتیم سبق

سروِ موزوں بہ چمن در بن ما می گیرد — ما کہ از حضرتِ آزاد گرفتیم سبق
جیب را چاک نمودن ز گل آموختہ ایم — نالہ از بلبلِ ناشاد گرفتیم سبق

ولہ

می ستاند اعتقاد آخر مرادِ دل ز سنگ — برہمن مقصودِ خود را می کند حاصل ز سنگ

ولہ

می کند داغ شب و روز مرا زاریِ دل — کس گرفتار مبادا بہ گرفتاریِ دل
بند شد در گرہِ طرۂ مشکینِ کسے — کیست جز شانہ کہ آید بہ مددگاریِ دل
کعبہ را کیست کہ تعمیر کند از کفار — ہندوئے خالِ تو آسودہ ز معماریِ دل

ولہ

صد چمن را رنگ افزودم بہارِ کیستم — داغہا را وا نمودم لالہ زارِ کیستم
دامنے پُر کردہ دارم ز مروارید اشک — سخت حیرانم کہ در فکرِ نثارِ کیستم
صد چمن گل کرد و آخر گشت ہنگامِ بہار — چشمِ نرگس گشتہ ام در انتظارِ کیستم

ولہ

بصیدِ دل نگاهِ او خبردار است می‌دانم / بکارِ خویشتن این مست هوشیار است می‌دانم

حیا هر لحظه مُهرے می‌زند دُرجِ دهانت را / سخن گفتن به عاشق بر تو دشوار است می‌دانم

ز قتلم منکری امّا زبانت می‌کند لکنت / ترا انکارِ آن در رنگِ اقرار است می‌دانم

دلِ روشن نیازِ طرّهٔ مشکینِ او کردم / شبِ تارِ ترا این شمع درکار است می‌دانم

صبا از کوچهٔ او گر نمی‌آید نمی‌رنجم / که روزے چند شد بسیار بیمار است می‌دانم

ولہ

تا قیامت نتوانم ز مکان برخیزم / زلفِ او بسته بیفگند چه‌سان برخیزم

من سپندِ توام ای شعلهٔ جوّالهٔ حسن / گر تو سرگرم رسی رقص کنان برخیزم

ولہ

نه از طوبی نه از بالِ هُما امداد می‌خواهم / بفرقِ خویش ظلِّ عالیِ آزاد می‌خواهم

عنانِ اختیارِ خویشتن را از هوا خواهی / بدستِ خورد سالان هم چو کاغذباد می‌خواهم

ز خطِ سرو و خطِ بیعِ من باید شفیق آزاد است / که از دل بندگیِ حضرتِ آزاد می‌خواهم

ولہ

از سوزِ دلِ خود تو آگاه نه کردیم / تا طبعِ تو ناخوش نه شود آه نه کردیم
از باغِ تو گل چید کسے کیس ثمرے یافت / مائیم که نوبر به پرِ کاه نه کردیم

ولہ

از تیشه شکلِ شیرین مردانه می تراشم / فرهادم و ز خارا جانانه می تراشم
رندی است قصدِ من از تسبیحِ پارسائی / آورده شاخِ رز را صد دانه می تراشم
گردید تو خطِ من سرگرمِ مےکشی ها / از قطعهٔ زمرّد پیمانه می تراشم

ولہ

تبسّم از لبِ لعلِ تو می خواهم مکیدن هم / حدیثِ دل نوازے از حرفِ دشنامے شنیدن هم
رُخِ بیگانه را نظّاره کردن کفر می دانی / ترا آخر زیان خواهد رساند آئینه دیدن هم
نه می دانم بوصلِ یار سازم یا به هجرانش / طپیدن سخت مشکل بر دلِ من آرمیدن هم
سرشکِ دیده ام را منع کردی از تراویدن / چه دشوار است بر گشتن سبوئے دل چکیدن هم
شفیقِ ما نه تنها گردِ سر گشتن طمع دارد / برنگِ پیرهن خواهد ترا در بر کشیدن هم

ولہ

شمع را گو کہ چو جاناں سحر آید در چشم　　ور نہ ہر زشت بشب خوب نماید در چشم

ولہ

اگر آں صنم در آید بہ ادا و ناز کردن　　بخدا کہ فرض گردد دل و دیں نیاز کردن

. . . .

گلہ بیشمار دارم ز مزاجِ زود رنجت　　کہ بدامنِ تو دستے نتواں دراز کردن

ولہ

چہ فیض ہا کہ بہ مردم رساند ہمتِ تو　　ضرور بر ہمہ عالم دعائے دولتِ تو
رساند تا بہ فلک قدرِ خاکساراں را　　خدا زیادہ کُند اقتدارِ حضرتِ تو
بہ رنگِ شانہ کہ بر زلف حکمِ او جاری است　　تمام ہند بود زیرِ دستِ قدرتِ تو

ولہ

می روم گرچہ ازیں باغ ولیکن یا رب　　باد از دامنِ گل پنجۂ گل چیں کوتاہ

ولہ

رسید بادہ کشاں را نویدِ خوش حالی　　کہ آمد ابرِ سیہ "مدظلہ العالی"

زباں بشکوہ چو برگِ حنا نیالائیم   کہ آفرینشِ ما شد برائے پامالی

حرف العین المہملہ

(۲۹) ۔ عشرت :۔ جے کشن از براہمۂ کشمیر است مدتہا در ملازمتِ نواب نجم الدولہ، امیر خاں انجام تخلص، و نواب موتمن الدولہ اسحٰق خاں گذرانید۔ یحییٰ خاں دیوانِ خالصہ در عہدِ محمد شاہ قانون گوئی تمامِ کشمیر باو تفویض نمود خوش فکر است مثنوی "رام سیتا" بسیار خوب بہ نظم آوردہ و از مثنوی رام سیتائے مسیحا پانی پتی خوب تر گفتہ از وست ؎

فیضِ عشق است نباشد دلِ مایوس این جا   لبِ دریا بلبِ تشنہ دہد بوس این جا

ولہ

از معاشِ خویشتن محسودِ عالم گشتہ ایم   کس ندارد دیدہ چوں خورشید عشرت نانِ ما

ولہ

دشت از لالہ بسکہ رنگین است   پائے دیوانہ دستِ گل چین است

ولہ

جامۂ بہرِ من بے سر و پا قطع کنید   دستِ شوقم ہوسِ جیب دریدن دارد

ولہ

چشمک زنِ صد بوسہ لبش شب کہ بجا بود   ناکامیٔ ما راز چپ و راست و بہ قفا بود

(۳۰)۔ **عاشق**:۔ شیو رام از گل زمینِ پنجاب است و نظیرش در فنِ سخنوری نایاب۔

شیخ نور العین بٹالوی در مکتوبے کہ بہ حضرتِ آزاد نوشتہ و در ترجمۂ او داخل است می نویسد کہ:۔

"علامۂ روزگار بود"

شاہدِ عدلِ کمالِ او ایں بس کہ مثلِ شیخ نور العین واقف کہ امروز در فنِ شاعری و زباں دانی عدیم المثل است او را بایں کلمہ یاد کرد، فوتش در سنہ تسع و سبعین و مائۃ و الف (۱۱۷۹ھ) وقوع یافت اشعارش مطلقاً بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں یک بیت سے

تا چہ باشد در جنابِ بُلبلاں تقصیرِ گل　　　خار خارِ خاطرِ ایں ہا ست دامن گیرِ گل

حرف الفاء

(۳۱)۔ فرحت :۔ لالا خوش حال چند، برہان پوری از قومِ کائیستھ سری باستت و عمِّ لالہ دولہ رائے دبیر تخلص است کہ در حرف الدّال گذشت، سخنش فرحت افزائے دلِ حزیں و مسرّت پیرائے خاطرِ غمگیں، در برہان پور سنہ سبع و اربعین ومائۃ والف (۱۱۴۷ھ) رختِ سفرِ آخرت بربست، از وست ؎

دردلم جُز مہرِ مہ رو یاں نمی گیرد قرار　　　قالبم گوئی زخاکِ کوئے ایں ہا ریختند

ولہ

ہر کجا گل چہرگاں دادند ترتیبِ چمن　　　نرگسِ چشمِ مرا کشتند وحیراں ساختند

(۳۲)۔ فطرت :۔ لالہ دھن راج برہان پوری از قومِ کائیستھ سکھ سینہ طبعِ موزوں داشت، دایم المرض بود، لہٰذا عزیزے تاریخ تولّدا و "دایم المرض" (۱۱۲۶ھ) یافت در برہان پور عشرۂ سادس بعدِ مائتہ و الف (بارھویں صدی کا چھٹا دہا) رحلت کرد، از وست ؎

رفوئے چاکِ دل جز تارِ آہِ من نہ پردازد — رہینِ سوزنِ عیسیٰ نہ می گردد گریبانم

حرف القاف

(۳۴۳)- قدرت :- لالا مشتاق رائے، از قومِ کتھری تولدِ او، روزِ وفاتِ میرزا بیدل یعنے چہارم ماہ صفر سنہ ثلاث وثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۳ھ) واقع شد ومولدا و مالیر کہ قصبہ ایست از قصبات دوآبۂ پنجاب از ایامِ طفلی در شاہ جہان آباد آمدہ نشو ونما یافت و بعدِ وصولِ سنِ شعور بہ "موّدی گری" سرکارِ فردوس آرام گاہ محمد شاہ سرمایۂ افتخار بدست آورد، در زمانِ حال در سرکارِ بریلی از توابعِ شاہ جہان آباد سکونت اختیار کردہ با طبابت ہم آشنائی دارد مشقِ مثنوی بیشتر می کند "مہابھارت" کہ قصۂ محاربۂ دو قوم از ہندوان است موزوں کردہ، ایں بیت ازان است ؎

بہ محرابِ ابروئے شمشیرِ کیں — سرِ سجدۂ عالمے بر زمیں

اشعارش از لک بیت متجاوز است غزلیات سی ہزار و قصائد

ده هزار، باقی مثنویات۔ او، دکانِ سخن وا می کند ؎

مژگاں بہ چشمِ گریاں کی برقرار ماند   نخلِ کنارِ دریا کی پائدار ماند
ای سیلِ اشک بگذر کز بعدِ مردنِ من   بر خاطرِ بیاباں از من غبار ماند

ولہ

جنونے کردہ ام پیدا کہ نشناسم ز سر پارا   درم جا گریباں چوں سحر دامانِ شبہا را

حرف اللام

(۲۴)۔ لالہ : تخلص، سرونجی ؒ ، از قوم کایستھ است، مولدِ او سرونج از صوبۂ مالوا و منشاءِ او برہان پور و در نامِ او نسبتِ مولدِ او ہویدا است مخفی نماند کہ الفاظِ ہندی کہ آخرِ آں الف باشد فارسیاں "الف"، "بہ ہا" بدل کردہ خوانند چوں "بنگالا" کہ آں را "بنگالہ" گویند خواجہ حافظ فرماید ؎

شکر شکن شوند ہمہ طوطیانِ ہند   زیں قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ می رود

سرخوش در "کلمات الشعراء" در احوالِ جہاں گیر پادشاہ گوید۔

"روزے در شکار یوزِ خاصہ آہوئے سیاہ را افگند از فرطِ خوش حالی بزبانِ

مبارک گذشت ۔ ع

"چیتہ پادشاہ زد کالہ"

ابو طالب کلیم حاضر بود مصراعِ دیگر رساند ع

"گشت صحرا ازخوں پُر از لالہ"

"چیتا" بہ کسرِ جیم فارسی و سکونِ یائے تحتانی و تائے فوقانی و الف "یوز" را گویند و کالا بر وزنِ بالا "آہوئے سیاہ" را خوانند چوں ہر دو لفظ در مصراعِ فارسی آمد "الف" بہ "ہا" بدل شد۔ "لالا" در زبانِ ہندی لفظِ تعظیم است چوں "میرزا" در فارسی و "چلپی" در ترکی۔ پس تخلصِ لالا۔ ہم معنیٔ تعظیم دارد و ہم معنیٔ گلِ معروف۔ لالہ با مولف ربط دارد و بہ صیغۂ وکالتِ بعضے عمدہا در سرکارِ نواب آصف جاہ تا می دام اقبالہٗ می گذراند وقتے کہ در شہر بیدر بودم دیوانِ خود را فرستادہ بود بہ نظرِ سرسری دیدہ حوالۂ او کردم ایں دو بیت بہ یاد ماندہ ۔ ۵

شب خیالِ قامتش در سر گذشت　　نالہ ام از عرش بالاتر گذشت
گوہرِ دندانِ او آمد بیاد　　قطرۂ اشکے ز چشمِ تر گذشت

حرف المیم

(۳۴۳) - مخلص :- رائے انند رام، خلفِ راجہ ہردے رام از قوم کھتری متوطنِ سودرہ تابعِ لاہور با خوبانِ معانی اخلاصے دارد و با پری زادانِ سخن نسبتِ خاصے۔

سید غلام نبی نسیم تخلص امروہی در تعریفِ او می گوید :- ؎

"آں سپہرِ سخنوری مخلص　　فخرِ عرفیؔ و انوریؔ مخلص"

و علی قلی خاں والۂ داغستانی اصفہانی صاحبِ "ریاض الشعراء" کہ ولایت زاست درحقِ او می نویسد کہ :-

"از جماعۂ ہنود دریں جزوِ زماں کسے بخوش محاورگیٔ او نیست، رائے مخلص در شاہجہاں آباد سکونت داشت و چوں ضابطۂ ہند است کہ در بارگاہِ سلاطین از امراء غائب و حاضر دکلامی باشد انند رام در آستانِ خلافت

بہ وکالتِ نواب اعتمادالدولہ قمرالدین خاں وزیر فردوس آرام گاہ محمد شاہ قیام داشت و نیز بوکالتِ سیف الدولہ عبدالصمد خاں ناظمِ صوبۂ لاہور وملتان می پرداخت واز پیش گاہِ پادشاہ بہ خطابِ رائے رایاں کلاہِ گوشہ بہ ہندوئے فلک می شکست "۔

خوشگو می نویسد :۔

"اوائل مشقِ سخن درجنابِ میرزا بیدل می گذرانید و بعدزاں صحبتِ شب در روزِ شعرش با خانِ آرزو بود سررشتۂ نقادیٔ سخن زیادہ از سخنورانِ ایں زمانہ بدستش آمدہ وآں چناں کہ او بکُنہِ کُمِ سخن می رسد۔

روزے شرف الدین پیام ایں شعرِ خود خواند ؎

بسرما بسکہ بامن دخترِ رز گرم می جوشد چہ امکان است گر در خواب ہم بینم نہارا

رائے دقیقہ فہم فرمود :۔

" بعدِ عبارت "چہ امکان است" لفظِ "گر" بیجا واقع شدہ فقط "کافی" کافی است آں ہم باشد یا نباشد "۔

ونیز خوشگو می نویسد:۔

"روزے فقیر در خدمتش حاضر بودم، دیدم مطالعۂ "تذکرۂ نصرآبادی"
می نمود۔ ایں بیتِ قصیدۂ مشہور حاجی قدسی بر آمد کہ ملّا شیدا بر آں مناظرہ
دارد ؎

عالم از نالۂ من بے تو چناں تنگ فضا است
کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

ونورس شاعرے اعتراضِ شیدا پسندیدہ ایں پیش مصراع خود رسانیدہ ؎۔

"منع بے طاقتیٔ سوختگاں تا حدیست
کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست

برائے سخن رس مخلص فرمود:۔

"چرا چنیں نہ گفت تا در برابرِ مطلعِ حاجی ایں ہم مطلع می شد"

"منع بیطاقتیٔ سوختگاں تا اینجاست
کہ سپند از سرِ آتش نہ تواند برخاست"

خانِ آرزو در مجمع النفائس می نویسد:۔

"باعثِ بودنِ فقیر در شاہ جہاں آباد دہلی اخلاصِ او است از مدتے سی
سال تا الیوم سر رشتۂ کمالِ محبت و مودت را از دست نہ دادہ"

حکیم حسین شہرت می گفت :-

"دو مخلص اند :-

یکے مخلصِ کاشی ـــــــ دوم مخلصِ ماشی"

وفاتِ رائے انند رام در سنہ اربع وستین و مائۃ والف (سنہ ۱۱۶۴)

اتفاق اُفتاد۔

خوش گو گوید :-

"دیوانِ غزلیات بقدرِ دہ ہزار بیت دارد پُر از الفاظِ رنگین و معانیٔ

تازہ و حکایتے در نثر نوشتہ ہمیں مقفیٰ و رنگیں و نہایت معنی ہائے تازہ

و تشبیہاتِ بلیغہ دارد و دیباچۂ مرقعے نوشتہ کہ بخوبیٔ آں ہیچ دیباچۂ بنظر

نیامدہ ایں سہ بیت از فکر ہائے خود بر سرِ تصویرے نوشتہ بود فقیر را

وقتِ سیرِ مرقع بسیار خوش آمد[ہ]

برخطِ عارضِ تو باسعاں کنم نگاہ ـــ زاں سالکی کس کتاب بخواند بہ نورِ ماہ

خال و خط است بر ذقنت یا بر آب ـــ دارند سبز جنید غلو نی بہ گردِ چاہ

[ہ] آتشکدہ ۱۲

گرداند عشق رنگِ تو ای شوخ یا ززر خطّے است گردِ چہرہ تصویرِ پادشاہ

این ابیاتِ مخلص بر مخلصانِ سخن عرض می شود ؎

نہ دہد گر الم جدائی ہا چیز خوبے است آشنائی ہا

ولہ

در جہاں از اصلِ کارِ ما کسے آگاہ نیست این مرقع را اگر تصویرِ عنقائیم ما

ولہ

خوش نشینانِ خراباتیم مخلص دور نیست ہم چو خُم با اہلِ تقوی گر نمی جوشیم ما

ولہ

دیدیم غزالے دو سہ مشغولِ زیارت افتاد چو بر تربتِ مجنوں گذرِ ما

ولہ

ما و او حیرانِ احوالِ ہمیم لیلی و مجنونِ تصویریم ما

ولہ

نقل گر پشت کنم مخلص شکایت می شود آنچہ شد از صحبتِ اہلِ دول حاصل مرا

ولہ

ای بلبلانِ کردہ سفر جانبِ قفس تنہا گذاشتید دریں گلستان مرا

ولہ

بہ گلشن چند بسر روے دیدم و فریاد سر کردم کہ یادم داد رنگیں صحبتِ یارانِ موزوں را

ولہ

عشق بازی ہای میرزائی ہا بہ یادم می دہد اشک از مژگاں چکیدن عطرِ خس بار شد مرا

ولہ

میازار ای محبت باز چوں من ناتوانے را غریبے دردمندے بیکسے آزردہ جانے را
زحالِ بلبلِ مسکیں نہ داریم اطلاع اما بہ پائے گلبنے دیدیم مشتِ استخوانے را

ولہ

می کنی گاہے ز منظر جلوۂ در کار ما دارد او سجا نہ آباد دولت خانہ را

ولہ

صاحبِ من غالباً عمداً ز حالم غافلی ورنہ سر خیلِ غلامانِ وفادارم ترا

ولہ

ہر طرف بلبلے غزل خوان است — تکیۂ صائبا است خانۂ ما

ولہ

بعدِ مجنوں ہم چو من صاحب خراجے برنخاست — دارم از داغِ جنوں زیرِ نگیں ویرانہ ہا

ولہ

بُرد سودائے سرِ زلفِ تو از خویش مرا — سفرِ دُور و دراز آمدہ در پیش مرا

ولہ

بہ کوئے پیرِ مغاں گشت رہنموں ما را — خدا نصیب کُند عمرِ خضر مینا را

ولہ

بہ ظلم گیر ترا چرخ زیرِ بانس گرفت — چہ رفتۂ بہ سواریٔ پالکی از جا

ولہ

حسن در قیدِ تماشائے تو افگند مرا — کرد در خانۂ آئینہ نظر بند مرا

ولہ

گذشتی از نظر و بے تو زنده ایم ہنوز   ز شرم آب نه گشتیم خاک بر سر ما

ولہ

کی می رویم بے تو به گل گشتِ باغ ما   آزرده ما ستم زده ما بے دماغ ما

ولہ

نه بندد چوں کمر بر قتلِ فرہاد از ستم خسرو   نه دارد وارثے مسکیں که گیرد خوں بہا ش را

ولہ

ساکنانِ شہرِ خوش آب و ہوائے الفتیم   عشق می بارد چو کنعاں از در و دیوار ما

ولہ

باغِ نظر فریبِ جہاں دامِ دیگر است   آسوده بلبلے که سرے زیرِ بال داشت

ولہ

ما نه دیدیم به چشمِ خود آه   گریه گویند اثر داشته است

ولہ

در چمن ہائے گلے افتاده ام   بر سرم احسانِ بے بال و پری است

ولہ

زین خوش نگاه چند خراب است دل مرا　　کشتم تمام جرگهٔ آهو چریده است

ولہ

هر طرف در کوچهٔ زنجیر شور افتاده است　　موسم گل می رسد دیوانه گردیدن خوش است

ماجرای بلبل و گل شاهد احوال بس　　از تو مخلص ناله و از یار نشنیدن خوش است

ولہ

ای زلیخا خبر نکهت پیراهن گیر　　غارت این قافله در سرحد کنعان شده است

ولہ

بر دل ما تیره روزان صف مژگان گذشت　　آنچه از فوج دکن بر ملک هندستان گذشت

ولہ

مسکنم پای گلی بود ازین بیش کنون　　نیست پروانگی سیر چمن یا قسمت

ولہ

چون غزالان فرقهٔ گردن کشی بودش طبیع　　تهمت همراهی ما چو مجنون کس بهامون نداشت

ولہ

گرفتیم ارتکاب می گناہ است　　بہار از جانب ما عذرخواہ است

ولہ

عکس ابروئے او در آئینہ　　مسجدے در حلب بنا شدہ است

ولہ

کار ہرکس نیست جاں دادن ترا بر سرِ چو گل رفت　　بعد ازیں ای تیشہ سر بر سنگ زن فرہاد

ولہ

گرد آبادِ آئینۂ عبرت احوالِ توبس　　آرمیدن ہمہ گر خاک شوی دشوار است

ولہ

رحم کن بر خود میازار آزردہ جاں را بشور　　شعلۂ آوازِ بلبل خانۂ صیاد سوخت

ولہ

لالہ زار دامنِ صحرائے ناکامی نہ داشت　　اجر باداد و تیغے را کہ خونم پاک ریخت

سے ۱- نقلِ اصل ۱۲۔

ولہ

توبہ شوم است فصلِ گل گفتم
بعد ازیں اختیارِ یاران است

ولہ

ایامِ بہار است، بتاں مستِ تماشا است
اندیشہ ام از وضعِ دلِ خانہ خراب است

ولہ

از خطت شور در چمن افتاد
بندہ پرور! ہنوز آغاز است

ولہ

دل چہ لذت برد بغیر از عشق
نمکِ زندگی است شورِ مزاج

ولہ

از گدایانِ کوئے میکدہ ام
بر لبم نیست جز دعائے قدح

ولہ

پیر چوں گردیم در گلشن وطن خواہیم کرد
خدمتِ رعنا جوانانِ چمن خواہیم کرد
تاجرِ مصریم ای کنعانیاں نذرِ شما است
تحفۂ مانندِ بوئے پیرہن خواہیم کرد

خار خارِ نو گلے دارم کہ دوش از ناز گفت
ما ترا رسوا بہ عشقِ خویشتن خواہیم کرد

ولہ

طرفِ باغ از خانہ فصلِ گل خمارم می کشد
می کشی در سایۂ تاک انتظارم می کشد

بلبلِ فرسودہ بالم گاہ گاہے در بہار
عشقِ گل طرفِ چمن بے اختیارم می کشد

ولہ

سینہ مستانہ اشکِ من بکوئے یار می گردد
چوں آں بے کہ وقتِ شام در گلزار می گردد

ولہ

خوش نشینانِ چمن بارِ سفر می بندند
عندلیباں ہمہ یک جا شدہ فریاد کنید

ولہ

کُنم جاں پیش کش در دل چو ابروے تو جا گیرد
بہ قیمت آشنا شمشیر را از آشنا گیرد

ولہ

مردمِ دُنیا سماجت خواہ و من نازک مزاج
اے خدا فضلے کہ استغنا خبر یادم رسد[۱۰۵]

۱۰۵۔ نقلِ اصل ۱۲۔

ولہ

یعقوب رُفت و روب بدهٔ چشم خانه را — کز گرد راه پیرهن یار می رسد
مخلص بشیره خانهٔ خُم باده جوش زد — موج شراب تا سر دیوار می رسد

ولہ

بگذشت بهار و نزدم چاک چو گل جیب — دیوانگیم آه به سال دگر افتاد

ولہ

مباد حلقهٔ صحبت نسیم دگر باشد — سخن ز زلف پریشان یار می گذرد

ولہ

هر کجا هست دل زار سلامت باشد — یارب آں یار وفادار سلامت باشد
گر مناسب نه بود آمدنم در کویت — بنده پرور بر سر بازار سلامت باشد

ولہ

از قدش برپا قیامت در جهاں — گر نه شد امروز فردا می شود

ولہ

زنقشِ بوسہ ام آں لعلِ شیریں   چو یاقوتے بہ زیرِ مُہر باشد

ولہ

چوں منجّم دید طالع نامہ ام خندید و گفت   "ایں پسر قایم مقامِ حضرتِ مجنوں شود"

ولہ

چہ دُور از بادہ گر تائب شدم پیرانہ سر مخلص   دہد چوں یاس رو بیمار را ترکِ دوا گیرد

ولہ

در کنارِ خود چو شبنم بینم آں خورشید را   یک سحر گر گریۂ شب ہا بفریادم رسید

ولہ

شب کہ کوشش بر ہجومِ عشق بازاں تنگ بود   دامن و دل بر سرِ رہ طرفہ باہم جنگ بود

ولہ

نہ گفت آہ کسے حالِ پیرِ کنعاں را   بہ آں جوانِ عزیزے کہ کاروانی بود

ولہ

چند سازد فقیر با حرماں   خود بدولت قیاس باید کرد

ولہ

بہ تحریکِ نسیمے زُلفِ او زیر و زبر گردد　　ہزاران افسوس امن از کشورِ ہندوستان گم شد

ولہ

بہ باغ برگ و بر از شاخسار پیدا شد　　لوائے سبزِ قشونِ بہار پیدا شد

صفا نماند میانِ دو زلفِ او از خط　　دریں دو یارِ موافق غبار پیدا شد

ولہ

بہ طوفِ کعبۂ لبیک گویاں می روم مخلص　　کہ مینا ریزۂ دل ہا بود ریگِ بیابانش

ولہ

مغرور مشو فصلِ بہار ای چمن آرا　　فرداست کہ آشوبِ خزان است دریں باغ

ولہ

عبث زحمت مکش ای ابر در سیرابیٔ صحرا　　کہ ایں خدمت بود بر عہدۂ چشمِ ترِ عاشق

ولہ

ای نسیمِ صبح گر سوئے گلستاں بگذری　　از اسیرانِ قفس ہم سجدۂ در پائے گل

وله

شهریان مست از بیابان می رسم — دست بر دوشِ غزالان می رسم

وله

بلبلِ شوریدهٔ چون من ندارد این چمن — صد بهار آخر شد و من همچنان دیوانه ام

وله

شورِ محشر چکیدهٔ داغ است — بی نمک نیستم کبابِ دلم
از من آدابِ عشق آموزید — تربیت کردهٔ جنابِ دلم

وله

بنده ام خوشِ چشمِ خوبانِ بدل جا کرده را — صیدِ رعنا آهوانِ برِّ مجنونِ خودم

وله

فصلِ گل دیوانگی ها مقتضای عقل بود — مخلصِ سرخیلِ رندان عاشقِ هوشِ توام

وله

سیاحت پیشه ام از بی ستونِ عشق می آیم — حکایت های شیرینی زحالِ کوه کن دارم

ولہ

شب کہ شد در محفلش مذکورِ مظلومانِ چرخ   گفت مخلص نامِ من ہم داد خواہے داشتم

ولہ

ازیں رہ بستہ ام بر بالِ طوطی نامۂ خود را   کہ تا گوید بہ او احوالِ زارِ من بہ آسانی ہم

ولہ

کاش صرفِ دام سازد رشتۂ گلدستہ را   ایں قدر زاں مہربانِ صبا دمی خواہد دلم

ولہ

فصلِ شگوفہ ریزئ اجرام علوی است   امشب زعشق رخصتِ آہے گرفتہ ایم

ولہ

ہر کسے سودا بہ قدرِ ہمتِ خود می کند   عالمے خواہانِ لعل و من خریدارِ دلم

ولہ

بہ کا غذ باد ماند در محبت کاروبارِ من   کہ باشد در کفِ طفلاں عنانِ اختیارِ من

ازاں ہر لحظہ در بر می کشم سروِ گلستاں را   کہ ایں رعنا جواں بسیار می ماند بہ یارِ من

ولہ

داری بچوں خودی سرِ اُلفت نہاں مکن ظلمِ صریح در حقِ خود ای جواں مکُن

ولہ

حق تعالیٰ سلامتِ سم دارد مخلص از قیس یادگارِ من

ولہ

گر چنیں می وہد ز لیلیٰ یاد خونِ مجنوں بہ گردنِ آہو

. . . .

از ادب سرو می کُند تحریر "قبلۂ راستاں بہ قامتِ او

عکسِ چشمِ خوشت در آئینہ است آشنا می کُند در آب آہو

ولہ

قیامت بر سرم آوردۂ از شیون ای قمری تو خواہی بعد ازیں در باغ بودن یا من ای قمری

ولہ

حقوقِ صحبتِ گل بر تو بسیار است ای بلبل مبادا از چمن غافل در ایامِ خزاں باشی

(۳۶)۔ **مخلص**:۔ اننائے:اس لاہوری' از قومِ اردرہ میپندہ

خوش گو می نویسد:۔

"جوانے است خلیق،شفیق بسیار گرم جوش بدل ہا نزدیک بہ کسوتِ استعداد

وقابلیت آراستہ، سررشتہ انشا برسائی تمام بدست دارد و خطِ شکستہ بہ درستی

می نویسد و در نویسندگی وکاروانی و معاملہ فہمی یگانہ است و در اجرائے

کارِ خلق اللہ نہایت سعی بہ تقدیم میرساند در حینے کہ فقیر از کوہ کانگرہ بہ قصبۂ بٹالہ وارد شد

او بہ تقریبِ خدمتِ منشی گری سرکارِ نواب ابوالبرکات خاں صوفی درآں جا

بود ملاقات ہا بہ میاں می آمد بسیار مرد آدمی بہ نظر اُفتاد۔ مشق بہ طرزِ قدما

درست دارد"

از وست در قصیدہ ـــ:۔

دشمن از خوفِ نہنگِ تیغِ خوں آشامِ او ہم چو ماہئ سقنقور از جہاں نایاب شد

ذرہ کو سایۂ دستِ بلندت یافتہ پنجہ تاب پنجۂ خورشیدِ عالم تاب شد

ولہ

دریا ز عکسِ روئے تو شد کانِ آفتاب　　آئینہ از رُخِ تو شبستانِ آفتاب

با لُطفِ لفظ و معنیٔ حُسنت نمی رسد　　گز بر فلک رود ہمہ دیوانِ آفتاب

ولہ

زاں بیشتر کہ ساقی جامِ اجل چشاند　　از بادۂ انا الحق سرشار کُن دلِ ما

خوش گو می طرازد :-

"نواب ابو البرکات خانِ صوفی تخلص، غزلے طرح کردہ بودند فقیر خوش گو

در مجلسِ ایشاں ایں بیت بدیہہ گفت کہ در بٹالہ شور اُفتادہ بود ؎

بجاست گر دلِ پروانہ طپیاں سوزد　　کہ شمع قامتِ خوباں ز نور ریختہ اند

مخلصِ مشارٌ الیہ نیز غزلے در جواب گفتہ کہ ایں دو بیت از آں است ؎

خمیرِ لعلِ تو از شہد و شور ریختہ اند　　دہانِ تنگِ تو از چشمِ مور ریختہ اند

جنونِ ما است بجوش از بہارِ فیضِ ازل　　گُلِ مراد بجیبم ز دُور ریختہ اند

برایں مصرع پیش مصرع رسانیدہ ؎

نہ در قلمرو نرگس نہ در قصبۂ زن　　"حلاوتِ لبِ جاناں و سحرِ چشمِ وی"

(۳۷) ۔**موزوں**:۔ راجہ رام نرائن از قومِ کائیتھ سری باستو ساکنِ ٹمک بفتحِ میم وسکونِ کافِ فارسی من توابعِ صوبۂ عظیم آباد در وقتِ تحریرِ ایں صحیفہ میر غلام حیدر بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ ترجمۂ موزوں از عظیم آباد فرستادہ بجنسہا دریں جا نقل کردہ می شود

"پدرِ موزوں رنگ لال دیوانِ سرکارِ نواب مہابت جنگ ناظمِ بنگالہ بود و بہ وفورِ شجاعت وسخاوت اتّصاف داشت و در محاربۂ کہ نواب مہابت جنگ اعتبار و عمدگی بہم رسانید و رفتہ رفتہ بہ نیابتِ صوبہ داریٔ عظیم آباد بلند پایہ گردید، و از عہدِ نواب مہابت جنگ تا ابتدائے ریاست عالی جاہ قاسم علی خاں بہ صوبہ داریٔ عظیم آباد قیام داشت در سنہ اثنین وسبعین ومائۃ والف (۱۱۷۲ھ) چوں رایاتِ شاہزادۂ عالی گوہر متوجہِ تسخیرِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بپاسِ ادبِ سلطنت اول آمدہ ملازمت کرد آخر آثارِ خلافِ توقع معائنہ کردہ بہ قلعہ برگشت و بہ جنگ پیش آمد و آں قدر تردّدات بہ ظہور رسانید کہ حصارِ عظیم آباد

محفوظ ماند و در محاربات صادق علی خاں عرف میرن خلفِ جعفر علی خاں شجاع الملک ناظمِ بنگالہ با ملازمانِ شاہ زادۂ عالی گوہر راجہ موزوں ملازمِ صادق علی خاں بود و چوں در سنہ اربع و سبعین و مائۃ والف (۱۱۷۴ھ) نواب عالی جاہ قاسم علی خاں داماد نواب جعفر علی خاں شجاع الملک گورنر بر مسندِ نظامتِ بنگالہ نشست، راجہ موزوں را از صوبہ داری عظیم آباد عزل کردہ مقید ساخت و ہرگاہ نواب عالی جاہ قاسم علی خاں را با نصاریٰ انگریز محاربات پیش آمد و آخرِ ربیع الآخر سنہ سبع و سبعین و مائۃ والف (۱۱۷۷ھ) از نصاریٰ شکست یافت راجہ موزوں را کہ در قلعۂ منگیر حبس کردہ بود برآوردہ درہماں سال بہ دریائے گنگ غرق ساخت و آں گوہرِ یکتا بہ اصلِ خود رجوع کرد صاحبِ دیوان است غزلِ طولانی می گفت و قوافیٔ زمین را استیفا می کرد وقتے کہ شیخ علی حزینِ اصفہانی واردِ عظیم آباد شد راجہ موزوں بخدمتِ شیخ رسید و دیوانِ خود را از نظرِ شیخ گذراند و موزوں تخلص عطا کردۂ شیخ است دیوان کہ

از نظرِ شیخ گذشتہ در اموالِ او کہ بہ ضبطِ قاسم علی خاں در آمدہ رفت
خداداند چہ شد دریں ولا شخصے مسوّداتِ پراگندۂ او را و اشعارے
کہ از نظرِ موزوں اُفتادہ بود از جا بجا فراہم آوردہ دیوانے ترتیب
دادہ ایں نسخہ سراپا سقیم است رطب و یابسے دارد میر احسان علی بلگرامی
قریب دہ جز از دیوانِ او مطالعہ کردہ اشعارے انتخاب زد تتمۂ
دیوان را فرصتِ انتخاب نہ شد۔"

تا ایں جا ترجمۂ مرسلۂ میر غلام حیدر است، ایں اشعار کہ نوشتہ
می شود ہماں است کہ مذکور شد: ۔

روشن بود ز فیضِ خموشی بیانِ ما | باشد چو شمع شعلہ بجائے زبانِ ما
خوں در جگر نماند و خدنگِ تو می رسد | حیف است ایں کہ تشنہ رود میہمانِ ما

ولہ

سفید کرد غمت موئے مشک فامِ ترا | بدل بہ صبحِ سعادت نمود شامِ ترا
کنایتے گلۂ غصّۂ و دشنامے | زیار نیست جوابے اگر سلامِ مرا

سخن چو عقدِ لآلی ز کلکِ موزون ریخت   نوشته اند ز آبِ گهر کلامِ مرا

وله

ز طبعِ خویش سخن سنج در گرفتاری است   قفس نصیب بود بلبلِ غزل خوان را

وله

طوافِ کعبهٔ کویش از آن سرگشته می آید   که خضرِ راه سازد همتِ مردانهٔ خود را

وله

ضعیف نالیم آخر بکارِ من آمد   که یار از اثرِ ناله ام شناخت مرا

وله

پرورده چو مجنون نمکِ شورِ جنونم   بیرون نه رود شورِ تو از سلسلهٔ ما

وله

در راهِ تو از بال چه آید که فرو ماند   چون طائرِ تصویر زِ پرواز پرِ ما

وله

شکوهٔ دل بس این قدر موزون   آه بیگانه شد یگانهٔ ما

ولہ

مشاطہ شانہ بگرفت صد چاک شد دلِ ما آئینہ خواست آں شوخ حیرت فزود مارا

ولہ

در آب و آتشم از اشک و آہِ خود چو شمع بہ گرم و سردِ جہاں چرخ آزمود مرا

مگر گذشت بدل یادِ سرمہ سا چشمے کہ اشک از مژہ ہا می چکد کبود مرا

ولہ

ز شرمِ مجلسیاں آب گیرِ آتش بود پسندِ بادہ کشاں آمد ایں دو آتشِ آب

ولہ

چو شمع ہر کہ بہ بزمِ تو خویشتن را سوخت نمود حالِ دِلی بر زباں سخن را سوخت

ولہ

خوباں ترا بہ جرمِ وفائے تو می کشند آگہ نبودہ کہ طریقِ زمانہ چیست؟

ولہ

شب کہ دل بے روئے جاناں نالہ ہا زار داشت شمع ہم بر حالتِ او گریۂ بسیار داشت

وله

صد قیامت بجهان از قدِ رعنائے هست   فتنه ها در نظر از نرگسِ شهلائے هست
تا کجا در پئے عیبِ دگران خواهی بود   عیبِ خود بین اگرت دیدهٔ بینائے هست

وله

می خواستم کُنم دل و جان را نثارِ دوست   حیف است اینکه هر دو نیاید بکارِ دوست
آشفته شد دماغِ من از بوئے نو بهار   یارب کجاست عطرِ نسیمِ دیارِ دوست

وله

شمع از بهرِ چه در بزم خموش است امشب   سوزِ آن را چه شد و گریهٔ بسیار کجاست

وله

در گلشنِ دهر آمدنِ من چو نسیم است   تا کرده نفس راست به پیشم سفرے هست

وله

شیشهٔ ما را ز سنگِ سُرمه گویا ساختند   دل فتاد از طاقِ ابرویش صدائے برنخاست

وله

شب کہ در بزمِ تو پروانہ زہمت می سوخت گرد رشک آب مرا شمع زغیرت می سوخت

ولہ

گردنِ دعوی امکن ای شمع در محفل بند رونقِ حُسنِ تو آخر تا سحر خواہد شکست

ولہ

از اشک و آہ تا سرو کارم فتادہ است آتش چو شمع در تنِ زارم فتادہ است

ولہ

کی تواں از دولتِ ناجنس گشتن بہرہ یاب چارۂ افلاسِ کس از درہمِ ماہی نہ شد

ولہ

در قفائش از دلم ہرگز حدیثے سر نزد گرچہ طوطی درپسِ آئینہ گویا می شود

ولہ

چہ خوش می گفت روزانہ ہجومِ دردِ عریانی کہ دل را چاک باید کرد گر نبود گریبانے

بعد اتمامِ گُلِ رعنا راجہ موزوں در عظیم آباد پٹنہ در حالتِ صوبہ داری انجا کوتے شانی [^1] سنہ سبع و ثمانین مائتہ والف (۱۱۸۷ھ)

---

[^1]: ا ۔ نقل ۱۲ ۔

نوت شد۔ مولف گوید ؎

تہی شد انجمن از نکتہ سنجاں
کہ راجہ رام نارائن بزد کوس

شفیق از سالِ تاریخ پرسد
بگو "موزونِ فایق رفت افسوس"

(۳۸) موزوں :- راجہ مدن سنگھ جہاں آبادی از قومِ کایتھ سکسینہ اصل وطنِ اسلافِ او قصبۂ جکولی از مضافاتِ چکلہ اٹاوا من توابعِ صوبۂ اکبرآباد، چند پشتِ آباءِ او، توطّنِ شاہ جہان آباد اختیار کردند، پدرش راجہ حکمت سنگھ منشی و در اواخر دیوانِ نواب غازی الدین خاں فیروز جنگ والدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ خدیوِ دکن بود و در عہدِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ بہ منصبِ سہ ہزاری و مزید اعتبار بسر می برد مولدِ موزوں جہاں آباد در چہار سالگی بہ دکن نزدِ پدر آمد و چوں بہ سِن رُشد رسید بخدمت استیفاءِ مالی سرکارِ نواب آصف جاہ غفراں پناہ استیفاءِ مباہات نمود و در عہدِ نواب نظام الدولہ نواب ناصر جنگ شہید معزول شد و در

ا ؎ :- نقل ۱۲ -

عصرِ امیر الممالک باز خدمتِ استیفا، با و بحال گردید و بعدِ انتقالِ پدرِ خود در عملِ امیر الممالک از اصل و اضافہ بہ منصبِ دو ہزاری و خطاب راجگی امتیاز یافت و در زمانِ نواب آصف جاہ ثانی دام اقبالہٗ بہ منصبِ سہ ہزاری و علم و نقّارہ و حراستِ قلعۂ مصطفیٰ نگر از توابعِ حیدر آباد سر برافراخت بعد یک و نیم سال نصاریٰ انگریز از مچھلی بندر بہ ارادۂ تسخیرِ قلعہ آمدہ پیغامِ تخلیہ نمودند، راجہ بپاسِ نمکِ آقائے خود استادگی کرد نصاریٰ قلعہ را محاصرہ کردند راجہ بقدرِ طاقت در مدافعہ کوشید آخر نصاریٰ یورش کردہ قلعہ را گرفتند و راجہ جنگیدہ دو زخمِ بندوق برداشت و بہماں زخم پنجم شوال سنہ تسع وسبعین و مائۃ والف (۱۱۷۹ھ) در چہل و نہ سالگی رخت ازیں عالم بربست دیوانِ او بہ نظر آمد اقسامِ سخن از غزل و قصیدہ و رباعی و مثنوی ہائے مختصر متعدد دارد امّا سخنِ او اکثر اصلاح طلب است اشعارے کہ بہ ترتیب ردیف دریں جا گرفتہ شد از نظرِ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی گذرانیدہ و

به زیورِ اصلاحِ والا مزیّن ساخته ثبت اُفتاده

گردِ گلشن جلوهٔ رنگینِ یار آئینه را   می رسد عرضِ قدمبوس از بهار آئینه را

وله

سنگین دلت ز ابرو آتش زند به جانها   آرد شرار بیرون از تیغ ها فسانها

وله

صیدِ ممتازم که از گیسوئے عنبر فامِ خود   یار بر دارد به دوشِ خویشتن دامِ مرا

وله

رو کشِ کحل الجواهر کردم ای جانِ نگاه   خاکِ پائے خود گر از روئے کرم خوانی مرا

وله

مژه هست ناوکِ بیداد نگاه هست ایضاً   خالِ تو مشکِ ختن زلف سیاه هست ایضاً

وله

تا لبِ او بوسه گیرِ نقشِ پائے یار شد   ماه را در خور نه می گیرد کنارِ بامِ ما

وله

دم تیغ نگاہِ او بُرّد　　دستِ مژگاں ز خوشِ غلافی ہا

ولہ

در یمن شاید کہ حرفِ لعلِ شیرینِ تو رفت　　در دہانِ آتش یاقوت گرد و آبہا

قفلِ یاس آئینۂ مفتاحِ امیدِ دل است　　بستگی ہا در گرہ دارند فتح الباب ہا

ولہ

ہست تلمیذِ نگاہت نفسِ جادو ہا　　شوخیِ چشمِ تو سر مشقِ رمِ آہو ہا

روشِ قدِّ تو دیدند کہ دارند ز سرو　　دائم انگشتِ ندامت بہ لبِ جو ہا

ولہ

سنگیں شود از گوہرِ من پلّۂ میزاں　　با بحر بسنجند اگر حوصلہ ام را

ولہ

تا دید داغِ سینۂ ہجراں کشیدہ را　　سر مشق گل گرفت بہار از خزانِ ما

ولہ

ای ز مژگانت مشبّک سینہ ہا　　پردۂ بادام شد آئینہ ہا

باطن از آرایشِ ظاهر بری است هست در ویرانه ها گنجینه ها

ولہ

تا خیالِ جلوه ات آباد کرد اندیشه ها جوش داد شوخیِ حُسن پری در شیشه ها

ولہ

ما دعا کردیم باشی چشمۂ آبِ حیات بوسۂ ده از لب خود در جزای خیرِ ما

ولہ

غنچۂ نیلوفرم طبع مرا هر صبح دم می گُشاید مهرِ حسن عالم افروزِ شما

ولہ

گر ترا مرکوز خاطر نیست آزارِ غلام بیع کردی ترکِ من در دستِ افغانم چرا؟

ولہ

عنایت نامۂ انائب مناب جی می دانم نمی دانم کم از الهام پیغامِ زبانی را

ولہ

عمرها ما دیده بوسِ نقشِ پایش کرده ایم خاکِ راهش را جواهر سرمه می دانیم ما

از زمینِ شعرِ ما پیداست دشتِ کربلا　　نسخهٔ بے تابیٔ خونِ شهیدانیم ما

ولہ

عاشقاں را خاکِ کوئے یار معراج است و بس　　گل زمینِ باغ باشد آشیانِ عندلیب

ولہ

بهارِ خویش خزاں کن بهار را دریاب　　بشو نگارِ خودی آن نگار را دریاب

صفائے دل بہ طلب تا جمالِ خود بینی　　ز حسنِ آئینہ۔ آئینہ دار را دریاب

برنگ و بوئے گلِ ایں چمن چہ می نگری　　جگر شگافیٔ مژگانِ خار را دریاب

ولہ

آدمِ صاحب مروّت حیف در عالم کم است　　گر بسوز دسینہ ہا در چشمِ مردم نم کم است

ولہ

چوں نہ ناز دارم بہ طوبئے خود　　سایۂ سرو آں پری سیما است

ولہ

شب کہ یادِ ماہ روئے در دلِ من راہ داشت　　چشمِ گریاں از خیالش یوسفے در چاہ داشت

ولہ

بے جا کنند غمزدگاں شکوۂ فلک موزوں چہ فتنہ ہاست کہ در چشمِ یار نیست

ولہ

امشب از شمع چہ احسانِ نمایاں شدہ است بر سرِ مشہد پروانہ گل افشاں شدہ است

ولہ

بط درین محفل چو مرغِ نیم بسمل می طپد بس کہ از شرمِ آبِ جانانِ من گل خوں شود[۵]

ولہ

آشنائے گریۂ بے اختیارم کردہ اند بے تکلف روکشِ ابرِ بہارم کردہ اند

ولہ

ہر قدر تلخی کند صہبا فزاید قدرِ قند از لبِ شیرینِ او دشنام شیریں تر بود

ولہ

از انتظار گشتہ مرا چشمِ تر سفید شاید کہ شامِ ہجر شود چوں سحر سفید

ولہ

۵- نقل ۱۲ -

بدستِ آسماں صد ناخنِ تدبیر از جا شد　　که از سر رشتهٔ لاینقطع یک عقده ام وا شد

ولہ

کجا بارا ست در پیشِ تو عشاقِ پریشاں را　　بزلفِ عنبرینِ نازم که پہلوئے تو می آید

ولہ

قدِ موزونش خراماں گشت ویراں کرد باغ　　سرو می گوید که دستِ زور بالا گفته اند

ولہ

ایں مغبچگاں ساغرِ سرشار فروشند　　ساغر نه بود آئینهٔ یار فروشند

ولہ

آتشِ جاناں دلِ بے تاب را واسوختند　　از برائے کیمیا سیماب را واسوختند

ولہ

لبِ او گر دریں محفل تبسم آشنا گردد　　دل از ما بوئے گل مستی زمی آب از گہر گیرد

ولہ

چشم را واکن زمصرِ خویشتن آگاه شو　　یوسفے داری برو عشق از زلیخا دام گیر

ولہ

قد بلا انگیز و رفتارش علیٰ ہٰذا القیاس　　لب شکر افشان و گفتارش علیٰ ہٰذا القیاس

ولہ

الٰہی جلوہ گر کن در نگاہ بر و دوشش　　دعائے آرزو داریم در صبحِ بناگوشش

ولہ

مرا دلے ست کہ گم دید از جہان فارغ　　دلے نشد ز ہواداریٔ بتان فارغ

ولہ

از فراقِ یار رنجورم تکلّف برطرف　　در ہلاکِ خویش معذورم تکلّف برطرف
گر پریشان گفتہ ام موزون ز حرفِ نامنج　　از نگاہِ یار مخمورم تکلّف برطرف

ولہ

در تنگنائے نامہ نگنجد بیانِ شوق　　قاصد مگر بہ وام بگیرد بیانِ شوق

ولہ

---

۱۵ - بنقلِ اصل ۱۲ -

تلاشِ رفعتِ خود مایهٔ پشیمانی است　　کہ فیل بہرِ بلندی فشاند بر سر خاک

ولہ

آفتابِ محشر از رخسارِ تابانت خجل　　شورِ محشر نیز از جوشِ نمکدانت خجل

ولہ

کہ دارد در جہاں امشب تماشا کہ من دارم　　ہلالِ ناخنے بر دل زاں پیماں شکن دارم

ولہ

از اخگر و سپند طپیدن خریدہ ایم　　از آبشار و ابر چکیدن خریدہ ایم
داریم پیشِ یار بہم شرم و شوق را　　از آئینہ نہ دیدن و دیدن خریدہ ایم
در آرزوئے ایں کہ رکابِ بتاں شویم　　از ماہِ نو بقدر خمیدن خریدہ ایم

ولہ

زبسکہ خویش می بالم بہ پیراہن نمی گنجم　　سراپا حسنِ بے رنگم بجاو من نمی گنجم
خرد تاکی تواند کرد پاسِ عشق رسوایم　　چراغِ محشر افروزم کہ در دامن نمی گنجم

ولہ

پرده برکش بیا در آغوشم　　هم چو آئینه رو براهِ توام

ولہ

حُسنِ او بی نقاب می بینم　　روکشِ آفتاب می بینم

ولہ

بودیم سحرخیز بدامانِ شبِ زلف　　کردیم نیاز تو دعا بلکه اثر هم

ولہ

گرچه از بندِ خویش آزادم　　بندهٔ سروِ سرفرازِ توام

ولہ

بسکه من شیفتهٔ چشمِ سیاهی شده ام　　سُرمه گوں پرتوِ مهتاب شود بر بامم

ولہ

مجنونم و کاری نبود با مه و سالم　　هر شام زابروی تو در سیرِ هلالم
چینید بدستِ مژه اثمارِ تجلّی　　کز چشمهٔ خورشید خورد آب نهالم

ولہ

چو مار دیده کہ نرسد ز ریسمانِ سیاہ ‎ ‎ ‎ ز شکلِ آں سرِ زلفِ سیاہ می ترسم
بیانِ حالِ دلِ خویشتن چگونہ کنم ‎ ‎ ‎ ز بے دماغیٔ آں کج کلاہ می ترسم
جفائے دوست گوارائے طبعِ من موزوں ‎ ‎ ‎ من از تبسّمِ عذرِ گناہ می ترسم

ولہ

اسیرِ زلفِ مشکینِ تو ریحاں بلکہ سنبل ہم ‎ ‎ ‎ خرابِ خندۂ لبہائے لعلت بلبل غنچۂ گل ہم

ولہ

صبح دم چوں دست بر جامِ شراب انداختیم ‎ ‎ ‎ پنجہ گیر آبروئے آفتاب انداختیم

ولہ

خواہم بہ خیالِ رخِ آں سیمبر افتم ‎ ‎ ‎ آئینہ شوم آب شوم بے خبر افتم

ولہ

مایۂ سودے کہ می جستم بہ نقصاں یافتم ‎ ‎ ‎ گوہرِ گم کردہ را در چشمِ گریاں یافتم

ولہ

سخت حیرانم چساں بر خود گوارہ کردہ ‎ ‎ ‎ حالِ عاشق را چو زلفِ خود پریشاں داشتن

ولہ

وقتِ پرواز دریں باغ خزان دیدہ نماند پرزنی تا بہ کجا میلِ قفس کن بس کن

ولہ

بر سرِ کوئے تو رفت آئینہ پرساں پرساں چید گل از چمنِ حسنِ تو داماں داماں

ولہ

ای جانِ جان ز محفلِ اہلِ وفا مرو مانندِ شمع صبح دم از پیشِ ما مرو

ولہ

نرگسِ ایں چمن تو ئی دادِ نگاہ دادۂ غنچۂ لالہ ہم تو ئی عرضِ کلاہ دادۂ

ولہ

بروزِ حشر در خیلِ شہیداں سرخرو آیم ز دستِ من اگر جاناں نگیرد بیرہ پانی

ولہ

ریخت بر زخمم نمک ہا لعلِ خندانِ کسے زخم گفتم بر غلط گفتم نمک دانِ کسے
دامنِ آشفتگی از دست تو انم گذاشت یاد می آید مرا زلفِ پریشانِ کسے

ولہ

می کُند صیدِ خود این کج کُلہاں آساں ۔ آفریدہ است خدا آئینہ دامِ عجبے

ولہ

سبقِ سرمہ ز چشمِ تو مرا از بر شد ۔ وقفِ خاموشیم ای لعلِ سخنداں مددے

ولہ

نگاہِ او دہد جامِ شرابِ ناب پے در پے ۔ گُلستانِ دلم را می کُند سیراب پے در پے
چہ ساں از مرہمِ زنگار لب ہا راہم آرد ۔ کہ زخمم می خورد از تیغِ ابرو آب پے در پے
مگر آں گوہرِ نایاب از جائے بدست آمد ۔ کہ می گردد بگردِ خویشتن گرداب پے در پے

(رُباعی)

این دل کہ ز جامِ بیخودی مستِ کسے است ۔ آماجِ خدنگِ جستہ از دستِ کسے است
در آمد و رفتم اختیارے نہ بود ۔ چو کاغذ باد رشتہ در دستِ کسے است

---

(۳۹) مشرب :- اکبر آبادی سلمہ اللہ تعالیٰ از قومِ کائستھ
است بھورے سنگھ نام داشت الحال خود را برام سنگھ مشہور کردہ

مشرب و مشربی ہر دو تخلص می کنند شاگردِ محمد مقیم آزاد کشمیری الاصل اکبرآبادی الوطن است کہ ترجمۂ او در حرف الالف گذشت زبانِ خوبے بہم رسانده بہ مشقِ شعر می پردازد و بین الاقران رایتِ امتیاز می افرازد چندے در مرشدآباد بنگالہ بسر می برد و الحال در سرکارِ نواب شجاع الدولہ نیشاپوری ہمراہِ میرزا حیدر بیگ نوکر است۔ مشرب غزل در زمینِ اساتذہ کم طرح می کند می گوید:۔

"چرا قافیہ و ردیفے کہ در حصۂ دیگرے رفتہ باشد اختیار کردہ شود۔"

گویا غنیمتِ کنجاہی از زبانِ او می گوید:۔

نہ شود طبع بہ اقبالِ تتبع راضی   در زمینِ دگرے خانہ بنا تواں کرد

مشرب در میخانۂ سخن می کشاید:۔

ز ابلیس آں بے خرد کم نہ باشد   کہ در پیشِ او قدرِ آدم نہ باشد

ولہ

در قفس از فکرِ آب و دانہ آزادیم ما　　گوشہ گیریم از دُعا گویانِ صیادیم ما

ولہ

ندیدہ ایم زخش آں قدر کہ روزِ جزا　　تواں شناخت کہ ایں ظالم است قاتلِ ما

زجنگ کردنت ای ترکِ جنگ جو شادیم　　کہ گاہ گاہ شوی زیں سبب مقابلِ ما

ولہ

ممسک از خسّتِ خود صورتِ ہمیانِ ابداست　　ہر چہ دارد ہمہ از بہرِ دگر ہا دارد

ولہ

مشربی آں چہ دلم خواست نہ شد　　می شود آنچہ خدا می خواہد

ولہ

سینہ بختم و لے از راستی قدرِ دگر دارم　　چو میلِ سرمہ جا در دیدۂ اہلِ نظر دارم

ولہ

خوارئیِ نقشِ پا ملاحظہ کن　　بے وقاری بود زمیں داری

حضرتِ آزاد مدظلہ العالی فرمودند:-

"وقار" که در لغت آہنگی را گویند در یں جا مناسب نیست چنیں باید مصرع

"ہست سبے عزّتی زمیں داری"

خواری و بے عزّتی مترادف اند۔

(۴۰) منشی:- لالہ فتح چند برہان پوری سلمہ اللہ تعالیٰ از قوم کایستھ است طبع درست دارد و فکرِ سخن بہ طرز شوکتِ بخاری می کُند با مولف در دولت خانہ حضرتِ آزاد مدظلہ العالی آشنا شد و مکرر بہ غریب خانہ آمد عزیزی کسے است سلامت باشد ؎

نیست آسایش بہ منزل جانِ از خود رستہ را
ہر قدم دام است نقشِ پا شکارِ خستہ را

بسکہ از شرمِ تو در پرواز رنگِ گلشن است
رشتۂ نظّارہ بندد در ہوا گل دستہ را

دیدہ و دانستہ می گوئی دلِ منشی کہ بُرد
نیست زیبا عرض کردن معنیٔ دانستہ را

ولہ

طالعِ برگشتہ باشد بلا گرداں مرا
گردشِ ایّام گرد د خود بخود قرباں مرا

ولہ

زاشکِ سرخ و رُخِ زرد چوں گُلِ رعنا　　تمام عمر بہارِ گل و خزاں دیدم

ولہ

جہاں بہم زدم تا حُسنِ نیرنگی طلب کردم　　بری می خواستم تاراج بازارِ حلب کردم
ہنوز از عہدۂ شکرِ جنوں بیروں نمی آیم　　زہر چاکِ گریباں غنچہ ساں گرمِ طرب کردم
بود اطفال را بسیار با دیوانہ ہا اُلفت　　جنونِ ساختہ بہرِ تماشائیش سبب کردم

ولہ

بیادِ شوخ چشمے خانہ بر دوشم ازاں باشد　　حصیرِ خوابگاہم سایۂ مژگانِ آہو ہا

حرف النّون

(۱۴۱)۔ **ندرت**:۔ لالہ حکیم چند تھانیسری در سخنش ندرتے است و در طبع قدرتے۔

خوش گو گوید:۔

"از قوم بیس و نسلِ لالہ ہردے رام "قانون گوئے" پرگنہ تھانیسر در ہند کہ از قدیم جائے عظیم است، جوانے است قابل و دل چسپ

خوش منش، عزیزِ دل ہا، مقبولِ محفل ہا، خیلے بہ سنجیدگی و برگزیدگی موصوف و بہ سخنوری و لطیفہ گوئی معروف، از آغازِ شباب او، فقیر خوشتر گو باہم ربطِ معنوی داشتہ و بہ اتفاق بہ خدمتِ مولوی محمد عابد "اخلاقِ ناصری" می خواندیم و در جنابِ حضرتِ سرخوشِ میکدۂ سخن مشق گذرانیدہ ہم مشق و ہم طرح بودیم و گلِ یک گلستاں و جزو یک دیوان بودہ اوقات بہ سیر و تماشا بسر می بُردیم امّا در علم، اسبابِ موافقِ قابلیت از نا توانبینی روزگارِ غدار نصیب نہ شد، تا مدتے در محفلِ بخشی الملک امیر الامرا صمصام الدولہ از نزدیکان بودہ ہماں موافقِ قسمت یک اسامی عوضی پنجاہ روپیہ کہ در فرقۂ والا شاہیان یافتہ بود تا حال بہ حال دارد و گذران می نماید، طبعے بس بلند و ذہنے رسا دارد و وقت در طبعش بسیار یافتہ می شود با مذاقِ تصوف آشنائی بہم رسانیدہ بارہا صحبتِ میرزا بیدل و شاہ گلشن مرحوم و خانِ آرزو و دیگر شعرائے نادرہ وقت دریافتہ و فیض ہائے بسیار بر داشتہ از مستعدان و معنی بندانِ روزگار ما

است ترجمۂ دہم اسکندھ یعنی باب دہم کتاب بھاگوت کہ ہندیان
اعتبار تمام دارد و متضمن حالات کشن است کہ اورا مظہر خاص می دانند
درزین "شیرین خسرو" چہاردہ ہزار بیت خوب و رنگین و دل نشین نظم
کردہ و در آں وقت کہ مقید فکر آں مسودہ بود ہر روز بہ سمع فقیر می رساند
ایں بیت در جاے کہ کشن کوہے را بر انگشت برداشتہ و خود را تا ہفت روز
از صدمۂ شدت بارش کہ نمونۂ قیامت بود محفوظ نگاہ داشتہ گفتہ
و خیلے قبول یافتہ الحق بسیار بہ رتبہ واقع شدہ و آں این ست :-

سُبک برداشت آں کوہِ گراں را　　چو ماہِ نو بر انگشت آسماں را

و دیگر مثنوی "ذرہ و خورشید" دو ہزار بیت، اوائلِ مشق اوست
و ہفت صد بیت "ساقی نامہ" بنام نواب صمصام الدولہ امیر الامرا
بسیار بخوبی و رنگینی و شستگی و روانی و قصائد در مدحِ نواب صدر الصدور
میر جملہ ترخانِ سمرقندی و دیگر امراء وقت و اشعارِ غزل قریب
پانزدہ ہزار بیت دارد و در نثر کہ خیلے پاکیزہ و رنگین می نگارد نسخۂ

"شش جهت" نام قریب پنج هزار بیت ترتیب داده بهر حال از مغتنمات
روزگار است"

ازوست :-

تا خود مقیّدِ من و مائی زخود برآ
ای بندهٔ خیالِ خدائی زخود برآ

وله

بشیریں می زدی پیمانۂ پرویز وازیں غافل
که آخر خنجرِ شیرویه خونِ کوه کن گیرد

وله

سخنور در لباسِ فقر هم جوهر نما باشد
نیام ذوالفقارِ حیدری از بوریا باشد

وله

می زند دم از مسیحا خُمِ زپهلوئے شراب
زنده سازد مردهٔ صدساله رابوئے شراب

وله

سوزد به خاک هم زتبِ عشق تن مرا
چوں صبح آتشے است نهاں در کفن مرا

وله

گلستاں می شود صحرا بود گر جامِ می در کف | برنگِ عینکے سُرخی کہ در پیشِ نظر باشد
زباں در کام وز دیدن صفا دل کُند پیدا | در آں محفل کہ عیب یک دگر گفتن ہنر باشد

حرف الواو

(۴۲)۔ ولی :- از قومِ ہنود بود، و بہ "منشی گری" سرکارِ شاہزادہ دارا شکوہ قیام داشت و از اثرِ صحبت و تربیّتِ ملا شاہ بدخشی با اصطلاحاتِ صوفیہ آشنا شد و تخلصِ خود ولی قرار داد حرف از تصوف بسیار می زند از وست۔ (رُباعی)

در خود بہ نگر کہ جان و جانانہ توئی | در مجلسِ خود چراغ و پروانہ توئی
تا چند بہ گردِ خانہ گشتن شب و روز | در خانہ در آ کہ صاحبِ خانہ توئی

ولہ

مطلوبِ تو ہست با تو ای طالبِ ذات | موجود بذاتی نہ بہ آیات و صفات
ایں چاہِ خودی را ۲ و سہ گز گر بکنی | در خانۂ خود بیابی آں آبِ حیات

(۴۳)۔ وارستہ :- مولدِ او سیال کوٹ از توابعِ لاہور است

لہذا نام "اُوسیال کوڈی مل" بود از ابتداءِ سنِ شعور ذوقِ سخن بہم رساند و در نظم و نثر رتبۂ شائستہ پیدا کرد و رسائلِ مفیدہ نوشت از آں جملہ رسالۂ "مصطلحات الشعراء" در دیباچۂ آں می نویسد :-

"بندہ وارستہ بہ محض سرنوشتِ ازلی محوِ مطالعۂ دواوینِ فصحا بودم دل و جاں را وقفِ عشقِ نوخطانِ الفاظ و معانی می نمودم اکثر محاوراتِ غریبۂ پارسی زبانان در اشعارِ فصاحت باز دیدم و بہ تحقیقِ آں کمرِ سعی چست بربستم ہر چند گردِ کتبِ لغات گردیدم نغمۂ معانی از آں نہ شنیدم ناچار رجوع بزبان دانانِ ایراں دیار آوردم و پانزدہ سال دریں تلاش بسر بردم انچہ از زبانِ آں جماعت شنیدم برائے انتفاعِ جمہورِ سخن پردازان خواستم در حیزِ کتابت درآرم لہذا آں را با بعضے لغاتِ غریبہ با وصف آں کہ معانی در نسخِ لغات و شروحِ دواوین و مثنویاتِ قدما مرقوم است جہتِ سہولت طلبہ دریں صحیفہ مرقوم نمودم و ایں نامہ را بہ مصطلحات الشعراء کہ مفیدِ تاریخِ ۱۱۰۰ھ شروعِ تالیف است موسوم گردانیدم"۔

مردِ قصیر القامتہ بود و زبانِ گزندہ داشت اکثر معاصرانِ خود را ہجو کرد معاصرانِ ہم در خدمت گذاری کمی نہ کردند مثلِ میر محمد علی رائج سیالکوٹی و شیخ نور العین واقفِ بٹالوی و دیگراں از وطن بر آمدہ جہاں آباد و جا ہائے دیگر را سیر کرد و جماعتِ موزوناں را بر خورد تذکرۃ الشعرائے نوشت و بر اکثرِ آں ایراد گرفت گویا اعتراض نامہ ایست، امّا ایں تذکرہ بہ نظرِ فقیر نہ رسیدہ از زبانِ شاہ عبد الحکیم حاکم حقیقتِ آں استماع یافت، آخرِ حال بدیرہ غازی خاں کہ قریبِ مُلتان است رفت و در ہماں جا سنہ ثمانین و مأتہ و الف (۱۱۸۰ھ) رخت ازیں عالم بربست صاحب دیوان است امّا اشعارِ او بہ مولف نہ رسیدہ مگر ایں بیتِ او در رسالۂ "جوابِ شافی" کہ ذکرش می آید بہ نظر در آمدہ

نیست در دہر زبان بازی اگر مایۂ درد — از چہ رو جامۂ تلخ است بہ "سوسن" را

"تلخ" بہ معنائے سیاہ است، میرزا صائب گوید

گر نہ دارد ماتمِ ایمانِ این دل مُردگان　　از چہ دارد جامۂ خود کعبۂ اسلام تلخ

وارستہ رسالہ دارد "جوابِ شافی" نام۔ در عنوان آن
می نویسد کہ:۔

"در شہور سنہ ہزار و صد و شصت و سہ (۱۱۶۳ھ) کہ خانِ سخن داں
حکیم بیگ خاں حاکم تخلص از دہلی بہ لاہور تشریف فرمود بندہ وارستہ
بہ حکمِ دیرین محبت ہا بہ دیدنِ خان سرے کشیدم و از دیوانش چشم آب
دادم دیدم بر حواشیٔ صفحات ایراد ہائے وارد و غیر وارد مرقوم
است و بر اکثر ابیات کہ از وصمتِ منقصت خطِ آزادی دارد
خطِ بیزاری کشیدہ قطعِ نظر از جہاتِ دیگر از ورے کہ معترض در آمد
راہِ در آمد ندارد، و از ہر بابے کہ قصد کردہ در سخن گرفتہ است بیک
دیدن پائے نظر از جا رفت و چشمِ دل را حیرت رو نمود بعد از استفسار
معلوم شد کہ چراغِ ایں اعتراضات بر کردۂ شعلۂ ادراکِ سراج الدین
علی خاں آرزو ست زادِ تحقیقہٗ۔

مرا کہ باستماعِ صیتِ سخنوری و مطالعۂ بعض مصنفاتِ بلاغت آیاتِ
آن جناب غائبانہ معتقدم و بہ جامعیتِ کمال و کمالِ جامعیتِ
آن سراجِ منیرِ شبستانِ گفتگو اعتقادِ جازم دارم سخت استعجاب رو داد
و تعجبے کہ از مشاہدۂ رسالۂ مسمیٰ "بسراجِ منیر" کہ در خاتمۂ آن گرفتے
چند بر اشعار و فقراتِ منیر لاہوری رقم شدہ داشتم باضعافِ مضاعف
رسد ۵ (ع)

حیرتم رو داد از جائے کہ جائے حیرت است

خانِ حاکم بر سرِ استبداد آمدہ بہ استدلال دفعِ اعتراضاتِ مزبور مبالغہ
را از حد بُرد بلے حق بہ جانب داشت کہ سخنہائش بر خاکِ بیداری می
اُفتاد من کہ بہ اظہارِ عیبِ غیر بہ عرضِ کمال کوشیدن عرضِ خود بُردن
می دانم و ایں کمال را نقصانِ کمال می شناسم از قبولِ ایں امر پہلو تہی می
کردم چوں اقتراحِ خانِ دیریں آشنا از حد گذشت اعلاءِ الحق رفعِ
تشکیکاتِ اشعارِ خانِ حاکم نمودم وصحتِ سخنانِ منیر بہ ایرادِ دلائلِ محکمہ

مدلل و مبرہن ساختم۔"

چند سوال و جواب ازیں رسالہ برچیدہ دریں صحیفہ ثبت می شود کہ کیفیتِ آں بہ ناظراں چہرۂ وضوح نماند:۔

حاکم

ای کہ داغت زازل نوبرا عضائم بود کافرم غیر تو گر ہیچ تمنائم بود

ارشاد شدہ:۔ نو بر کردن است نہ تنہا نو برا۔"

التماس ایں کہ:۔ ہر دو آمدہ، اول معروف است، دوم صائبا گوید ؎:۔

می رسد آزارِ بد گوہر بہ نزدیکاں فزوں نو برِ زخم از نیامِ خود بود شمشیر را۔"

حاکم

بکلکم بہ وصفِ ابروئے پُرچینِ او بکف چو شاخِ آہو است زسرتا بپا گرہ

حکم شد:۔ شاخِ آہو، گرہ ندارد۔ پیچ و خم دارد!"

اساتذہ گرہ ثابت کردہ اند، چناں کہ صائبا گوید ؎:۔

عُقدۂ حرصِ از مرورِ زندگی نگردد زیادُ　　شاخِ آہوُ پُر گرہ، از کثرتِ سالِ خود است"

حاکم

ز ذوقِ نامۂ آں شاہ بازِ کبک خرام　　چہ دُور بال زند، گر کبوترِ تصویر

رقم شدہ ؛ — کہ معشوق را شاہ باز گفتن از چہ راہ است؟"

از راہے کہ خواجہ حافظِ شیرازی و صائبؔ گفتہ اند ـ

حافظ

یار دارد سرِ آزردنِ حافظ یاراں　　شاہ بازے بہ شکارے مگسے می آید

صائبؔ

دارم امید آں کہ شود طبل بازگشت　　آوازِ دل طپیدنم آں شاہ باز را ـ"

حاکم

بر قلبِ ما خونیں دلاں گر نیست شبخونش ہوس　　چشمِ تو می خواہد چرا شمشیرِ مژگاں در بغل

آب گیری شمشیر اعتراض بریں آب است کہ شمشیر در بغل خوابیدن

نشانِ احتیاط بود، شبخوں کنندہ را مناسب نیست ـ"

مناسب است، بایں معنی کہ مہیائے خوں ریز ست کہ در جامۂ
خواب ہم شمشیر را از خود جدا نمی کند، چناں چہ کلیمؔ گوید ؎

بنازم ترکِ چشمت را کہ ترکش بستہ می خوابد   بخوں ریزِ اسیراں ایں چنیں باید میاں بستن

حاکم

نہ ہر طبعِ روشن سخنور شود   نہ ہر قطرۂ آب گوہر شود

فرمودہ اند:— "گوہر سخن را تواں گفت نہ سخنور را؟"
می تواں گفت، بمذہبِ میرزا صاحب کہ مقتدائے اہلِ فن است،
می گوید ؎

نیست غم اہلِ سخن را از جفائے روزگار   بشکند گر ساغرِ گوہر، بریزد آب را

حاکم

کنم چو قسمتِ اعضا، بیادِ آں شہ زخم   حوالۂ جگرِ خویش، ہر کنارہ کنم

استفسار کردہ اند:— "خصوصیتِ جگر با کنارہ چہ باشد؟"
خصوصیتے کہ میرزا صاحب را دریں شعر (سہ ؎)

دلبری روی ازدی سیاه چشماں را　　　　کتارهٔ نکہت بر جگر نیامده است

وحضرت امیر خسرو را قدس سره العزیز دریں بیت (سہ)

سر آں دو چشم گردم کہ چو ہندواں رہزن　　　　ہمہ راز نوکِ مژگاں زده بر جگر کتاره

ملحوظ بوده۔ ہماں تخصیص دریں جا است و با وصفِ عموم زخمِ شمشیر با جمیع

اعضا خصوصیتہ بسر و گردن در اشعار واقع است، کذلک تخصیصِ

کتاره و خنجر بہ جگر و سینہ است، شعرِ مشہور فردوسی طوسی مثبتِ ایں

حرف است، سہ :۔

بروزِ نبرد، آں یلِ ہوش مند　　　　بہ شمشیر و خنجر بہ گرز و کمنـد

بُرید و درید و شکست و بہ بست　　　　یلاں را سر و سینہ و پا و دست"

بنده شفیق عرض می کُند کہ :۔

حاکم ۔ اول زخمِ مطلق را بر اعضا قسمت کرد بعد ازاں

جگر را حوالۂ کتاره کرد ایں خصوصیت را وجہے می باید۔

میرزا صائب و امیر خسرو اول تقسیم نہ کرده اند بلکہ

ہمیں رسیدنِ کنارہ بر جگر آوردہ اند و قاعدۂ شعراست
کہ رسیدنِ زخم بر اعضائے رئیسہ مثلِ سر و دل و جگر بخصوص
ذکر می کنند وجہ خصوصیت ایں کہ زخمِ اعضائے رئیسہ بیشتر
مہلک است ازیں جا بوضوح رسید کہ اعتراضِ خانِ آرزو
بہ جوابِ وارستہ مدفوع نہ می تواند شد و قولِ فردوسی
کہ در آں "لف ونشر" مراعات کردہ از عالمِ دیگر است۔
اجوبۂ وارستہ از اعتراضاتِ خانِ آرزو بر اشعارِ نیر بہ قلم
آوردہ از آں ہم جوابے نوشتہ می شود۔

نیر در صفتِ باغ گوید ؎ :۔

"شدہ از شاہدانِ آتشیں رو ۔۔۔ سیہ چشمی نصیبِ لالۂ او"

گرفت ایں کہ :۔

"لالہ رو، و لالہ رخسار شہرت دارد بخلافِ لالہ چشم کہ نہ در ہیچ کتابے
بہ چشم دیدہ شد و نہ از ہیچ زبانے بہ گوش رسیدہ"

.رویده و رانِ جیدالبصر روشن ترا از روز است که
منیرؔ "لالہ چشم" نہ گفتہ بلکہ تشبیہ لالہ بہ چشم کردہ و تشبیہ لالہ بہ
چشم خاصۃً در "سیہ چشمی و خونین چشمی" در کلامِ اعیان
بسیار است چناں چہ طغراؔ گوید، بل منیر و طغرا را در ایں
مضمون توارد افتادہ۔

طغرا گوید ؎

دور آں معنے چوں بتِ بنگالہ ندارد   گلزار سیہ چشم تر از لالہ نہ دارد

محسنِ تاثیر فرماید ؎

از تو گل بر بستر از دردِ فراق افتادہ است   لالہ بیمارِ توے چشمش بطاق افتادہ است

ولہ

گلشن کہ بے تو دیدۂ خونیں ز لالہ داشت   از ہر یکے بوصفِ تو چندیں رسالہ داشت

محمد قلی سلیم گفتہ ؎

کردم سلیم آخر قطعِ نظر ز خوباں   چوں لالہ داغ کردم ایں چشم خوں فشاں را

حرف الہا

(۴۴)۔ ہندو :۔ متھراداس، در عہدِ صاحب قرانِ ثانی، شاہ جہاں پادشاہ در بنگالہ بسر می برد وقتے کہ خانِ ماں حاکمِ بنگالہ او را حبس کرد دراں حالت غزلے بہ حکیم رُکنا مسیحِ کاشی فرستادہ ایں ابیات ازان است ؎ :۔

سلامِ من کہ رساند حکیمِ رُکنا را　　زدردِ من کہ خبر می دہد مسیحا را
منم فتادہ بدامِ بلا ز جرمِ سخن　　سخن اسیرِ قفس کرد مرغِ گویا را
شفاعتِ منِ کافر مگر مسیح کند　　کہ بر مسیح تولّا بود نصاریٰ را

ولہ

دستِ ما تا گرفت دامنِ دوست　　دیگر از آستینِ ما بہ گریخت

(۴۵)۔ ہُنر :۔ تخلص گیان رائے اصلش از قصبۂ حجر من مضافاتِ شاہ جہاں آباد است ولادتِ او در دولت آباد دکن در شہورِ سنہ ثمان وعشرین و مأتہ والف (۱۱۲۸ھ) واقع شُد

جدّش بہ دیوانیٔ نواب قلیچ خاں بہادر خسر پورۂ خلد منزل بہادر
شاہ مامور بود۔ ہمراہِ او واردِ دکن شد۔ والدِ او اوائلِ حال
بہ واقعہ نگاریٔ محالات جاگیرِ نواب مذکور سرفرازی داشت
بعد ازاں بہ "منشی گریٔ" سید عالم علی خاں برادر زادۂ امیرالامراء
حسین علی خاں و دیگر تعلقات پادشاہی بسر بُرد و در عہدِ نواب
آصف جاہ طاب ثراہ بہ پیش دستیٔ "حضور نویسی" سربلندی یافت
ہم چشماں بنابر قربِ منزلت حسد بُردہ در سنہ اثنین و اربعین
و مائتہ والف (۱۱۴۲ھ) مسموم کردند نوابِ قدر شناس
(آصف جاہ) رعایتِ ارشد کردہ تا ہشت ماہ خدمت را
بہ کسے نہ داد و عنایت نامۂ طلب بہ گیان رائے پسرش فرستادہ
بہ تعلقۂ پدر سرفراز نمود و بہ ہنگامِ عزیمتِ شاہ جہاں آباد
تعینِ صاحبزادۂ بلند اقبال نواب نظام الدولہ (ناصر جنگ
"شہید") ساخت وقتے کہ نواب معاودت فرمودہ داخلِ بلدۂ

"اُورنگ آباد" گردید۔

گیان رائے قصیدہ گفتہ بوساطتِ یکے از باریابانِ حضور
گذرانید کہ مطلعش این است ؎

بہار بسکہ اثر کرد در بسیطِ جہاں   نماند در چمنِ روزگار نامِ خزاں

نواب قدردانی نمودہ قریب بود کہ بہ تعلقۂ سابق سرفراز
سازد کہ دریں اثناء نواب متوجہ تنبیہِ بالاجی مرہٹہ شدہ کوچ
بہ سمتِ پٹن فرمودہ وگیان رائے بنابر عدمِ سرانجام در رکاب
رفتن نہ توانست و چوں مراجعتِ لشکر اتفاق اُفتاد و دامنِ دولت
والا برگرفت و در چہار دُنی برہان پور قصیدہ مشتمل بر تاریخِ جلوسِ
احمد شاہ پادشاہ در سنہ احدیٰ و ستین و مائۃ والف (۱۱۶۱ھ)
بر تخت نشست از نظرِ نواب آصف جاہ گذرانید پسند اُفتاد و حکم
شُد کہ :-

"در عرضداشت روانۂ حضورِ پادشاہ سازند۔"

ایں ابیات ازاں قصیدہ است ؎:-

زہے شاہنشہِ اقبال توام — طرازِ ہفت کشور شاہِ عالم
خدیوِ عہد احمد شاہ غازی — سری بخشِ سرانِ ہفت طارم
قضا طغرا نویسِ امر و نہیش — قدر فرماں پذیرِ احکامِ محکم
شدہ رائج درم از یمنِ نامش — گرفتہ خطبہ زیب از اسمِ اعظم
رسد از حفظِ او گر نغمہ در گوش — ز خوں ریزی کشد صارم بخود دم
بہ عہدِ امنِ شاہنشاہِ عادل — نمودہ فتنہ از چشمِ بتاں رم
بہر جا عرش سا گردد لوائش — شود فتح و ظفر روشن ز پرچم
الٰہی تا ابد معمور بادا — جہاں از عدلِ خاقانِ مکرم
دلا سالِ جلوسِ شاہِ جم جاہ — بگو:- "جاوید ظلِ اللہِ عالم"
(۱۱۶۱)

چوں نواب آصف جاہ رحلت کرد و نوبتِ ریاست بہ نواب نظام الدولہ "شہید" رسید دریں جا ہم مامور بکارہا ماند و در عہدِ نواب امیر الممالک آصف الدولہ مرحوم استعفاءِ نوکری

کردہ خانہ نشین شد۔ چناں چہ تا حالتِ تحریر درا ورنگ آباد بسر
می بُرد و اصلاحِ شعر از جنابِ آزاد مدظلہ العالی می گیرد و تخلص ہم
تجویز کردۂ ایشان است کہ "گیان" در ہندی "ہنر" باشد چناں چہ
گیان برائے ایں معنی اظہار می کُند و رسوخِ خود را بہ معرضِ بیان می
آرد ے

علیم بہ ہنر گزید آزاد | از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسے خزف بہ یاقوت | قطرہ بہ گہر خرید آزاد
عنقائے نشاں ندیدہ را | در دام نشاں کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود | اصلاحِ سخن مزید آزاد
از لطف تخلصم "ہنر" کرد | افسونِ کرم دمید آزاد

عزیزِ ہر کسے است و با مولف ہم اخلاص دارد بعد ختمِ
گلِ رعنا ہنر نہم رمضان سنہ تسعین و مائۃ و الف (۱۱۹۰ھ) در
اورنگ آباد وفات یافت۔ و مولف ایں قطعۂ تاریخ

بہ نظم آوردہ

مُرد در تاسعِ ماہِ رمضان شاعرِ ماہرِ معنی پرداز
سالِ فوتش بقلم دادِ شفیق کرو رحلت، "ہنرِ بے انباز"
(۱۱۹۰ھ)

ایں ابیاتِ از و قلمی می شود

دوش در آئینہ تمثالِ رخِ یار فتاد آں قدر آب شد از شرم کہ از کار فتاد

ولہ

سیہ پوشید سنبل دید چوں حالِ پریشانم نہ دانم زلفِ مشکینِ کہ را یارب نظر کردم

ولہ

رفتہ ام دیوانہ زیرِ خاک و ہرگز کس ندید جز شرارِ سنگِ طفلاں شمعِ تربت روشنم

ولہ

دریں ویرانہ ساکی کیست تا بر دارد از خاکم مگر بادِ صفا روزے رساند سر بہ افلاکم

ولہ

تا شدم روشن جبیں از سجدۂ درگاہِ او می کُند از جبہہ ام مشقِ تجلی ماہِ نو

ولہ

نفر باید بعرضِ جوہرِ جرأت فلک رخصت　　چو شمشیرِ اصیلُ افتادہ ام در دستِ نامردے

ولہ

صورت گرِ جمالِ تو چوں اہتمام کرد　　رنگے کہ داشت در قلمِ خود تمام کرد

اکنوں وقت آں آمد کہ زبان را بہ شکرِ الٰہی نوازم و قلم را
بہ سپاسِ ربّانی مشک آلود سازم کہ بہ تائیدِ او تعالیٰ ایں نامۂ
دل کُشا بہ حُسنِ انجام رسید و ایں معشوقِ زیبا خلخالِ خاتمہ پوشید
ایں تُنک سرمایہ بہ قدرِ طاقت خدمتِ موزونانِ ہند بہ تقدیم
رساند و ریشۂ سراغ در تحصیلِ اخبار و اشعارِ ایں گروہِ والا
شکوہ دواند امّا استیفاءِ صاحب سخنانِ سوادِ اعظمِ ہندوستان
از وسعِ امکان بیرون است و استیعابِ ایں طائفۂ علیۂ قدیم
و حدیث از حوصلۂ طاقت افزوں کہ ہندوستان ملکے است
کہ مساحِ فکر دورِ او تمام نہ می تواند پیمود و مہندسِ اندیشۂ آسمان

پیما احصا نہ می تواند فرمود و دریں وسعتِ آباد سخن آفرینان
در ہر گوشہ دمِ عیسوی می زنند و کلاہِ گوشہ بہ دبیرِ فلک می شکنند
و فقیر حقیر در دکن کہ ناحیہ ایست از ہندوستان افتادہ و قدمِ
سیاحت از سرحد دکن بیروں نہ نہادہ احاطۂ سخن سنجانِ ہند چہ
طور تواند کرد و طوطیانِ صد شکرستان را در قفسے چہ قسم تواند
آورد، ناچار ہر قدر دست بہم داد تراجم شعراءِ قدیم را از
تالیفاتِ مولفین و دواوینِ موزونان در سلکِ تحریر کشید
و احوال و اقوالِ فصحاءِ جدید را از افواہِ ثقات و السنۂ خواصِ
روات فرا گرفتہ پیرایۂ عبارت پوشانید۔

ایں تالیف در سنہ احدیٰ و ثمانین و مائتہ و الف (۱۱۸۱ھ)
طرۂ آغاز بر سر زد و در سنہ اثنین و ثمانین و مائتہ و الف (۱۱۸۲ھ)
نگارِ اختتام در پا بست۔ امیدوارم کہ ایں صحیفہ بہ عینِ عنایت
دیدہ شود و بہ میزانِ مرحمت سنجیدہ۔

دریں مقام اندیشہ کمندے بہ صیدِ تاریخ انداخت و ایں گوہرِ آب دار را در سلکِ نظم منخرط ساخت ؎:-

ایں کتابِ مناقبِ شعراء ‏ ‏ ‏ بچہ اسلوبِ تازہ شُد مرقوم
از پےِ ختمِ ایں صحیفہ شفیق ‏ ‏ ‏ گفت تاریخ: "نامۂ مختوم"
(۱۲۸۲)

تمّت

مطبوعہ

عہد آفرین برقی پریس

کہ مساحِ قلم دو دِرا و تمام نہ می تواند نمود و تہمدینِ اندیشہ ـ